

Gradsko poglavarstvo Osijeka i Holokaust

Rad analizira povezanost sustava lokalne samouprave s provedbom Holokausta. Ukazuje se na termin časnih prava kao karakteristike koja se u zakonodavstvu Kraljevine Jugoslavije koristila kao uvjet primitka u državljanstvo, dok je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pojam nečasne osobe postao pojmom kojim su se derogirala osnovna ljudska prava Židova. Rad analizira formiranje sustava gradske vlasti u Osijeku nakon okupacije pod silama Osovina, daje neke primjere odnosa gradskih i župskih vlasti prema Židovima i njihovom vlasništva do i nakon istjerivanja u sabirni logor na Tenjskoj cesti.

Uvod

Rad se temelji na analizi neobjavljenog arhivskoga gradiva Državnog arhiva u Osijeku: fonda Poglavarstva grada Osijeka (tekući spisi i spisi gradonačelnikova ureda), kao i fonda Ureda za podržavljeni imetak ili ponove (ureda tijela državne uprave koji je djelovao pod Gradskim poglavarstvom, zadužen za podržavljenje židovskog vlasništva). S obzirom na tvorca arhivske građe, nastojala se provesti analiza zakonodavnih akata povezanih s radom tijela lokalne samouprave u provedbi Holokausta. Primjere njezine autonomije vidimo u presedanima: postavljanje povjerenika u židovska i srpska poduzeća u Osijeku prije negoli je o tome donesena zakonska odredba na razini države. O ovome možemo čitati u *Hrvatskom listu*, dnevnim novinama koje su služile kao službeni list ustaških vlasti u Osijeku. Provedba zakona Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH) ovisila je o tijelima lokalne samouprave, a utoliko je i Holokaust ovisio o lokalnim prilikama. Rad se naslanja na rezultate dosadašnjih istraživanja povjesničara Carla Bethkea, kao i Zlate Živaković-Kerže koji su se posebno bavili Holokaustom u Osijeku (vidi popis literature) pa je umnogome i pokušaj da se o već poznatoj temi donesu slični ili različiti zaključci na temelju do sada nepoznatih izvora. Osim već spomenutih, koristili su se i arhivi sljedećih institucija: Židovske općine u Osijeku i Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu. Efektivna sinergija povezivanja rezultata prethodnih istraživanja pokazuje da je nemoguće zamisliti genocid nad Židovima u Osijeku bez jakog interesnog motiva pojedinaca, aktivnog sudjelovanja lokalnih vlasti, ustaša i pripadnika Njemačke narodne grupe.

Holokaust se na prostoru Hrvatske/Jugoslavije dogodio s pomoću društvenih institucija (ljudskih tvorevina koje jamče da se dana riječ neće pogaziti) i repre-

sivnog aparata vlasti (koji svoje opravdanje ima u održavanju sigurnosti života i privatnog vlasništva građana-državljana). Budući da se u demokratskim društvima nacija shvaćala kao zajednica ravnopravnih građana nositelja državnog suvereniteta, građanske vrijednosti uživamo ondje gdje živimo. Prema zadnjem zakonu koji se bavio lokalnom samoupravom u Kraljevini Jugoslaviji 1934, članstvo u određenoj općini povlači za sobom posjedovanje zavičajnosti i državljanstva. U slučaju da se osoba doselila u novi kraj, kriterij za dobivanje zavičajnosti proizlazio je iz „kvaliteta“ pridošlice: „posjedovanje časnih prava, ne smije se nalaziti pod sudskom istragom ili biti optužen za djela koja povlače gubitak časnih prava, mora moći uzdržavati sebe i svoju porodicu.“ Ako osoba zatraži zavičajnost u nekom gradu, Gradsko vijeće ne može prijam odbiti ako su ispunjeni navedeni uvjeti i ako je podnositelj osoba koja najmanje pet godina neprekidno živi u spomenutoj općini. Isto tako, nitko ne smije biti izbrisan iz popisa članova jedne općine a da nije unesen u popis članova druge općine.¹ „Časna prava“ pojedinca pretpostavljaju mogućeg kandidata za zavičajnost u određenom gradu s kvalitetama od kojih će koristiti imati i zajednica. Državljanin koji je izgubio časna prava, pretpostavlja se, osoba je koja će završiti u zatvoru, koja izdržavanjem kazne u materijalnom pogledu nadoknađuje štetu počinjenu zajednici. Za temu našeg rada važno je uspostaviti vezu između moralnog određenja časnih prava i postavljanja Židova izvan zakonskih odredbi o čestitosti, impliciranjem njihove nedruštvene valjanosti. Krajnji gubitak svojstava pravne osobe u ovom se slučaju pokazao kao ulaznica za provedbu genocida: progonitelj uživa imunitet od sankcija pravosudnog sustava jer žrtve progona ne potpadaju pod kategoriju pravne osobe.² Radnje potrebne da bi Židovi izgubili status pravne osobe u Hrvatskoj bile su provedene u veoma kratkom roku. U svojevrsnom pripremnom periodu od jeseni 1940. Kraljevina Jugoslavija/Banovina Hrvatska na čitavu židovsku zajednicu stavlja sumnju u njihovu čestitost pa im se zabranjuju neke privredne djelatnosti i ograničava visoko obrazovanje. U zakonodavstvu NDH od travnja do srpnja 1941. Židovi su izgubili karakteristike pravne osobe, što je za sobom povlačilo posljedicu gubitka sigurnosti života i privatnog vlasništva. Teško je ustvrditi postoji li jedinstven obrazac postupanja protiv Židova na čitavom prostoru NDH. Negdje su manje židovske zajednice izbrisane već ljeti 1941 (Varaždin), dok je u Osijeku konačna likvidacija dovršena u kolovozu 1942. Ove se razlike mogu racionalizirati činjenicom da je osječka zajednica bila daleko brojnija od varaždinske, no moguća su i drugačija objašnjenja, poput lokalnih prilika. Postojanje snažne njemačke zajednice u Osijeku kao konkurenta u provedbi izvlaštenja Židova; pitanje procedure: slijedi li protjerivanje Židova nužno nakon oduzimanja vlasništva, ili se osobu

¹ Zakon o gradskim općinama 22. 7. 1934; STANČIĆ 2002: 4; ARENDT 1996: 10-11, 37, 39.

² Arhiv Židovske općine u Osijeku (dalje: AŽOO), kut. Tekući spisi 1974, članak Helen Fein „Stav u SAD Trpeljivost prema Genocidu“; ARENDT 2015: 434-442.

moglo istjerati ili likvidirati, a tek nakon toga promijeniti vlasničke odnose, ili je, ponovno, stvar u velikim brojevima i aparatu kojem je trebalo više vremena da pravni posao završi?³

Neophodnost institucija lokalne samouprave za provedbu Holokausta proizlazi iz njezine operativnosti. Osim prostora vlastitog djelokruga, služi i kao dopuna državnoj upravi. Prema zakonu o gradskim općinama iz 1934, poslovi državne uprave u domeni lokalne vlasti odnosili su se na djelatnosti za koje država nije posjedovala odgovarajući kadar namještenika. Ovime je lokalna samouprava postajala tijelom državne uprave. Razinu državne kontrole nad lokalnom samoupravom predstavljao je ban: mogao je prisustvovati sjednicama gradskih vijeća i prijavljivati nezakonite postupke tijela gradskih vlasti, njegov efektivni ekvivalent u NDH postati će veliki župan. Predsjednik Gradske općine bio je dužan izvršavati naredbe nadzorne vlasti u državnim poslovima – zakon je predvidio mogućnost apelacije gradonačelnika u slučaju mogućih nezakonitih radnji koje bi se provodile prema nalogu državne uprave i pojedinu naredbu mogao je zadržati od izvršenja. „Po ponovljenoj naredbi dužan je bez pogovora izvršiti rečeno, no nikada ne smije ono što je zakonom kao krivično djelo zabranjeno provoditi u djelo, neovisno koja razina više vlasti ovo od njega traži.“⁴ Ovaj mali prostor slobode koji je ostajao nije bio dovoljan da bi se u sklopu institucija lokalne samouprave osjećala autonomija; ipak, spomenuta mogućnost apelacije ukazuje nam na moguću put razvoja društva Kraljevine Jugoslavije. Lokalna samouprava dobiva na važnosti na temelju poslova koje obavlja za središnju vlast, iako više centralne moći lokalnoj samoupravi ne odražava njezina tradicionalna svojstva. Česti su primjeri nepovjerenja centralne vlasti prema lokalnoj samoupravi i obrnuto, diskvalifikacije izabranih tijela lokalne vlasti od strane centra postavljanjem općinskih povjerenika. Od niza poslova kojima se lokalna samouprava samostalno bavila izdvojiti ćemo pomaganje nevoljnih i ubogih, briga za siromašnu i napuštenu djecu, podržavanje dobrotvornih zavoda i ustanova, organizacija socijalnih radova, briga o zdravlju – neke od ovih djelatnosti od presudne su važnosti za našu temu jer su od rujna 1941. njihovim djelovanjem nastali vrijedni izvori koji potvrđuju provedbu genocida.

Jedna od pretpostavki autonomije slobodni su izbori za predstavničko tijelo lokalne samouprave; ipak, Gradska skupština Osijeka u svibnju 1940. neće biti

³ LEVENTAL 1952: 32-35, 42, 79. „Jevreji iz Osijeka i okolnih mesta ostali su pošteđeni od masovnih internacija sve do juna 1942. godine.“

⁴ Isto: paragraf 97; DE TOCQUEVIELLE 1990: 61, vidi i 56. „Općinsko društvo postoji... u svih naroda, ma kakvi im bili običaji i zakoni; kraljevstva i republike čovjek stvara; općina kao da izlazi neposredno iz Božjih ruku.“ Iako općina postoji otkad postoje i ljudi, sloboda općine veoma je rijetka i krhka stvar... visoko civilizirana društva jedva podnose postojanje slobodnih općina, općine su veoma često potkapacitirane...; od suvremenih radova koji govore o supsidijarnosti i o problemima lokalne samouprave vidi GRGIĆ 2020: 39, 45, 47-48, 58, 576-579; HAMZIĆ 2011: 128-134.

izabrana na izborima. Gradski načelnik Stjepan Vukovac (od 11. ožujka 1940. povjerenik Gradske općine Osijek) banu Ivanu Šubašiću šalje na odobrenje popis od 40 osoba koje će sjediti u Gradskoj skupštini. Gradski zastupnici su na konstituirajućoj sjednici tek izrazili nadu da će se ratne prilike u Europi smiriti i, shodno tome, da će i Gradska skupština biti regularno izabrana.⁵ U vrijeme Travanjskog rata Vukovac kao gradonačelnik grada za koji je tvrdio da funkcionira u uvjetima složenih upravno-političkih odnosa, određenih miješanom nacionalnom i vjerskom strukturom, činio je sve da do većeg krvoprolića ne dođe. Možda je bio i zadnji hrvatski dužnosnik u strukturi osječkih vlasti koji se zalagao za vrijednosti građanskog društva; već je prvog dana Uskrsa otpraćen na višu dužnost u Zagreb, na kojoj se neće dugo zadržati. Provedbu genocida nad Židovima u Osijeku neće imati tko dovesti u pitanje. Usklađivanje administrativnih tijela vlasti s ustaškim pokretom postaje zakonom do kraja travnja 1941.

Lokalna samouprava i Židovi do donošenja rasnih zakona u NDH

U jesen 1940. Kraljevska vlada, u nastojanju da zadovolji Hitlerovu Njemačku, počinje popuštati ideološkom pritisku nacista u onim pitanjima koja su, čini se, bila najmanje štetna za ukupnu unutrašnjopolitičku situaciju u zemlji. U isto vrijeme kada to čini i Rumunjska, i u Jugoslaviji sporazumno Dragiša Cvetković i Vladko Maček donose prve antisemitske zakone – o ograničavanju upisa Židovima u srednje škole i na fakultete te o zabrani rada Židovima u trgovini prehrambenim proizvodima zbog rasta cijena hrane za koje ih se optuživalo. Na području Banovine Hrvatske uredbu proglašava ban koji propisuje reviziju poslova u rukama Židova. Ban u isto vrijeme odlučuje o tome kome će se rad zabraniti, a kome dopustiti. Ako se radilo o zabrani rada, ovo je za sobom povlačilo brisanje tvrtki iz sudskog registra, uz rok likvidacije takvog poduzeća ne duži od dva mjeseca. Pri industrijskim poduzećima u ovoj branši „može Ban postaviti povjerenika na

⁵ KOVAČIĆ 2006: 448-454 i d.; Državni arhiv u Osijeku (dalje: HR-DAOS), HR-DAOS-10, Gradsko poglavarstvo Osijek, Zapisnik gradskog zastupstva Osijeka 10. 5. 1940. Za ilustraciju, Gradsko poglavarstvo Osijeka će na listi za sastavljanje Gradske skupštine u travnju 1940. od 40 predloženih kandidata istaknuti svega dvojicu Nijemaca: pod br. 25 Josip (Josef) Meier, profesor glazbe (predsjednik Švapsko-njemačkog prosvjetnog saveza za područje Banovine Hrvatske) i pod br. 26 Jakob Lutz, trgovac mješovitom robom (pročelnik osječke gornjogradske sekcije Švapsko-njemačkog prosvjetnog saveza). Židovi su također dobili svoje predstavnike u Gradskoj skupštini. Bili su to Oskar Rottman, veletrgovac iz Osijeka i član HSS-a koji je zauzimao relativno visoko 8 mjesto na listi (njegova zamjena bio je dr. Lazar Margulies, liječnik i predsjednik jevrejske vjeroispovjedne općine u Osijeku – nije bio član stranke), kao i Slavko Adler, trgovac, za kojeg se navodi da nije bio u stranci, ali da je bio simpatizer – na listi je zauzimao deveto mjesto. Na listi je bio i Josip Bösendorfer koji je bio podrijetlom Nijemac, no izjašnjavao se Hrvatom i bio je član HSS-a, kao i Franjo Helfrich, Bartol Bauer, Martin Glazner, Lujo Renich i mnogi drugi članovi HSS-a, podrijetlom Nijemci.

trošak poduzeća; nad provedbom ovih mjera bdiju gradske uprave“.⁶ Impliciranje nečasnih radnji Židova u djelatnosti prehrane dovodi nas na područje časnih prava. Pisanje pravnog akta usmjerenog na jednu grupu ljudi možemo okarakterizirati početkom diskriminacije, ali i ekskomunikacije jer se ovdje nije radilo o općem pravnom aktu.

Prema onome što o spomenutom do sada znamo, zakon se u Banovini Hrvatskoj nije učinkovito provodio, možda zbog nemogućnosti da se ovakav posao provede brisanjem iz registra svih židovskih radnji i pri tome ne ugrozi opskrba hranom? Ako je cilj zakonodavca bio osigurati prehranu stanovništva, onda svojim opsegom zakon nije zahvatio meritum jer je ostavljao prostor za spekulacije svima koji se bave prodajom hrane, a nisu Židovi. Povjerenici koji su u židovskim radnjama u Hrvatskoj postavljeni nakon proglašenja NDH, primjerice, „zatečenu (su) robu u trgovinama rasprodali po niskim cijenama... Umjesto da su uskladili cijene s tržišnim i poduzeli sve kako bi očuvali robne zalihe“ – doveli su u pitanje opskrbu hranom.⁷ Mjera protiv nelojalne prakse trgovaca hranom bila bi dovoljna za provedbu restrikcija ako je cilj zakona bila borba protiv spekulacije. Iako se zakon, kao što je rečeno, za Banovine Hrvatske nije provodio učinkovito, prilike nastale pod pritiskom javnosti vodile su do otpuštanja Židova u pojedinim privatnim tvrtkama. Antisemitska propaganda bi ovakvim događajima davala medijsku pozornost kojom bi se stvarao dojam zadovoljene pravde, a otpuštenu bi se ismijavalo, kao u slučaju otpuštanja Hermine Krakauer i Mavre Abrahamsona u Osijeku, o čemu se posebno pisalo u *Slawonische Volksbote*.⁸ Vodstvo Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS) upravo nakon donošenja antisemitskih zakona drastično mijenja retoriku prema Židovima. Zakoni se opravdavaju ponašanjem židovskog elementa, čiji interesi nisu u skladu s interesima ostalih državljana u zemlji i u svijetu. Interpretacije o Židovima kao nelojalnim, promicateljima stranih ideja i slično, o čemu je pisao *Hrvatski dnevnik* (glasilo HSS-a), samo su potpirivale antisemitsko raspoloženje dijela javnosti. Maček je u memoarima odluku o potpisivanju spomenutih zakona opravdavao potrebom da se u ratnim uvjetima trgovina žitom socijalizira, a u vrijeme provedbe zakona *Hrvatski dnevnik* pisao je o židovskoj krivnji jer vlastitu domovinu vide u Palestini. Zakoni kojima su se Židovima ukidala ljudska prava propaganda je interpretirala mjerama opreza koje su se trebale protegnuti i na slobodu tiska.⁹

⁶ GOLDSTEIN 2003: 399-404; Naredba Bana banovine Hrvatske od 8. 10. 1940, br. 564 kojom se protežu odredbe Uredbe o mjerama, koje se odnose na Židove u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane na području Banovine Hrvatske.

⁷ HR-DAOS-701, Državno ravnateljstvo za ponovu, kut. 1, Omot opći spisi, 32481/1941, od 17. 11. 1941, predmet: Skidanje upravitelja. Izvještaj o radu.

⁸ Vidi BETHKE 2013: 227-229.

⁹ GOLDSTEIN 2003: 403-405.

U ideološkom svjetonazoru seljačkog pokreta resila se ideja o asimilacijskoj moći Hrvata da pod jednom kapom drže sve etničke i vjerske zajednice ujedinjene oko hrvatske autonomije, pa i prečanske Srbe. Ovo je vidljivo u borbi stranačke organizacije da zadrži kontrolu nad Nijemcima u Slavoniji; tada se smatralo da se 80% osječkih Nijemaca izjašnjava Hrvatima. Nacionalsocijalistički utjecaj na Nijemce u Kraljevini Jugoslaviji javlja se najkasnije od 1933. U okviru legalnih kulturnih društava Nijemaca provodila se nacistička propaganda koju je financirao Treći Reich. Otvoreno istupanje prema nacionalsocijalističkim idejama započinje 1934. populističkom retorikom i nacističkom ikonografijom Obnoviteljskog pokreta protiv dotadašnjeg vodstva *Kulturbunda*. Za razliku od *Kulturbunda*, koji je bio starije kulturno društvo Nijemaca koje je kao uvjet za članstvo pretpostavljalo poznavanje njemačkog jezika, ideološki diskurs mlađe generacije jugoslavenskih Folksdojčera u obnoviteljskom pokretu polazio je od rasističkog, socijalno darvinističkog određenja naroda. Narod vide kao organizam koji je izgrađen na staničnoj razini i utemeljen u krvi. Budući da velika većina slavonskih Nijemaca nije poznavala njemački jezik, obnoviteljski pokret u uvjetima prodiranja Trećeg Reicha u ekonomskom, političkom i vojnom smislu na prostor Srednje i Jugoistočne Europe dobiva velik zamah, pogotovo u Slavoniji. Ovdje će u nacionalsocijalističkom duhu Branimir Altgayer 1936. osnovati Kulturno i dobrotvorno udruženje Nijemaca (*Kultur-Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen*) koje će do sredine 1938. organizirati 86 mjesnih grupa. Pomoć za propagandno djelovanje, najčešće usmjereno protiv Nijemaca koji simpatiziraju HSS, društvo će dobiti od strane obnovitelja iz Bačke koji su i rodbinski bili povezani sa slavonskim Nijemcima. Borba za „srca i duše“ domaćih Nijemca ponegdje bi prerastala i u fizički sukob, a nerijetke su pojave dvojne lojalnosti (seljačkom pokretu i obnoviteljskom pokretu) kako bi se sukob izbjegao.¹⁰

Kada Treći Reich okupira Kraljevinu Jugoslaviju i na vlast dolaze ustaše, savezništvo s Nijemcima iziskivat će priznavanje široke političke autonomije za Njemačku narodnu grupu (dalje: narodna grupa). Primjerice, Pavle Vinski (preživjeli iz Holokausta) o općim političkim prilikama u Osijeku pred početak Drugog svjetskog rata tvrdi da je u gradu živjelo 18 000 Nijemaca i da su se otvarali tečajevi za učenje njemačkog jezika. Iako možemo sumnjati u navedeni broj, on ipak ukazuje na stanje javnog mnijenja u Osijeku u vrijeme kada su se i političke vlasti zemlje prema Židovima počele ponašati restriktivno. Povlastice koje narodna grupa dobiva od ustaških vlast od lipnja 1941. uključivale su: njemački školski sustav, upotrebu njemačkog jezika, zastave i simbola narodne grupe, zakon o pravnom položaju rukovodioca narodne grupe koji im je garantirao „državni položaj i specijalna prava“. Ondje gdje su Nijemci živjeli miješano

¹⁰ BETHKE 2009: 276, 406-407; ISTI 2013: 18, 259; VOLNER 2020: 184, 185, 193; LEČEK 2003: 151-152, 157; GEIGER 2001: 127; JANJETOVIĆ 2005: 309.

s drugim narodima i prelazili 20% stanovništva općinske se načelnike trebalo birati iz redova narodne grupe. U Osijeku je dogradonačelnik iz redova narodne grupe bio postavljen još u travnju, bio je to Viktor Pentz. Veoma brzo pokazat će se da povlastice za narodnu grupu nisu svi dočekali s oduševljenjem. O ovome je na sastanku rukovodstva narodne grupe govorio Branimir Altgajer 5. prosinca 1941. On okupljene izvještava o tome „da Hrvati vode naročito živu propagandu za popis stanovništva koji treba da se održi 31. decembra. Moramo biti spremni na to da postoji namjera, da se pomoću toga od nas Nijemaca stvore otpadnici, zbog čega treba preuzeti protivpropagandu.“ Okupljenima je posebno naglasio da je želja „naše zemlje matice“ da se očuvaju dobri odnosi s Hrvatima zbog političkih i ekonomskih razloga. „Potpisanje zakona o narodnoj grupi dovela je u zabunu Hrvate. Sada, kada je već prošlo izvjesno vrijeme, oni počinju da se pribiru i već su se preduzeli pokušaji da se ti zakoni za nas ograniče. Moramo ostati čvrsti i ne smijemo pokazati Hrvatima svoje slabosti. Moramo se svi založiti da potpuno iskoristimo predviđene za nas zakone.“¹¹

Grad Osijek je na temelju naloga izdanog 10. studenoga 1941. od strane velikog župana Stjepana Hefera (12 dana nakon donošenja Zakona o položaju njemačkih činovnika, položaju vođe narodne grupe itd.) trebao provesti popis stanovništva kako bi se utvrdio opseg njemačke autonomije, no gradske vlasti ustanovljuju da nemaju raspoloživih činovnika kako bi to proveli u djelo. Ipak, kako bi dali nekakav sud o stanju nacija u gradu Osijeku, podastiru podatke koji, iako nisu odgovarali stvarnosti, ukazuju na želju vlasti u Osijeku i Velikoj župi Baranja da se Nijemcima ospori pravo na autonomiju.¹² Dokument pod nazivom „Brojidbeni podaci za žiteljstvo po narodnosti i vjeri predloženje“ objašnjava da se do današnjeg dana od stanovništva nije tražilo izjašnjavanje o narodnosti pa zato gradske vlasti nisu u stanju dati ni približne podatke o tome, posebno ako se uzmu u obzir „velike promjene i izmjene stanovništva nastale nakon uspostave NDH“. Podaci u dokumentu više odgovaraju rezultatu ankete o političkoj opredijeljenosti osječkog stanovništva kakva bi ona bila kada bi zadovoljavala političke interese HSS-a 1940, odnosno rezultatu neobjektivnog stranačkog propitivanje javnog mnijenja. Pri tome mislimo na broj iskazanih Nijemaca i Mađara, za koje je stranka oduvijek tvrdila da su

¹¹ VOLNER 2020: 197; HERČKOVSKI 1962: 341-342. Altgajer govori o sljedećim zakonima: Zakonska odredba o privremenom pravnom položaju „Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, Zakonska odredba o formiranju njemačkih postrojbi unutar hrvatske vojnice, Zakonske odredbe o njemačkim školama u NDH, Zakonska odredba o upotrebi njemačkog jezika, zastave i njemačkih oznaka u NDH, odredba o vođi njemačke narodne skupine, odredba o činovnicima njemačke narodne skupine; o prilikama pred rat vidi GOLDSTEIN 2022: 331-346 i d.

¹² HR-DAOS-10, Prezidijal, 89 Prs. 1941, Brojidbenih podataka za žiteljstvo po narodnosti i vjeri predloženje; Isto, Prs. 1434/1941. Velika župa Baranja Kotarskim i gradskom poglavarstvu – Brojidbenih podataka za žiteljstvo po narodnosti i vjeri predloženje.

njezini najlojalniji podupiratelji.¹³ „Prema podacima posljednjeg popisa pučanstva bilo je žiteljstvo grada Osieka podijeljeno na slijedeće narodnosti“, navodi 34 774 Jugoslavena, 2669 Nijemaca, 1335 Mađara, Čehoslovaka 629, Poljaka 103, Rusa 362 i 497 osoba za koje navode da su se izjasnile kao Židovi.

Na prvi pogled vidljivo je da su u kategoriju Jugoslavena bili uključeni pripadnici mnogih etničkih zajednica: hrvatske, srpske, njemačke, mađarske i drugih; ovdje su, primjerice, i mnogi Židovi, iako se u dokumentu navodi 497 osoba kao Židovi – sa sigurnošću ne možemo znati koga je točno taj broj trebao predstavljati i s kojeg je popisa „ubačen“ u dokument o popisu. Budući da podaci popisa stanovništva iz 1931. nisu bili javno objavljeni, svaka interpretacija popisa stanovništva s pozicije moći mogla se kvalificirati ako dođe do rasprave o njemačkoj autonomiji u gradu. Prema podacima popisa stanovništva iz 1931, prema materinskom je jeziku u Osijeku bilo 26 382 govornika južnoslavenskih jezika, 9731 izjašnjenih za njemački jezik i 2839 koji su se izjašnjavali za mađarski. Kao vjerska zajednica Židovi su brojili 2445 pripadnika, no među njima je postojao velik broj onih kojima je materinski jezik mogao biti hrvatski ili mađarski, a ponajviše njemački. Isto tako, za narodnu grupu pitanje poznavanja njemačkog jezika nije bio uvjet da bi se osobu prihvatilo kao etničkog Nijemca ili Njemicu. U mnogim novoosnovanim njemačkim školama ni 70% đaka nije poznavalo njemački jezik, dakle nije im bio materinski. Koliko god „Brojidbeni podaci“ izgledali nezgrapno, oni nam govore u prilog pokušaja osujećivanja njemačke autonomije, iako o osporavanju nije moglo biti ni govora. Sve do 1943. broj pripadnika i simpatizera narodne grupe rastao je i zapravo zabrinjavao elemente ustaških vlasti u Osijeku.¹⁴

Za ilustraciju, podatke o broju stanovnika Velika župa Baranja zatražit će od Gradskog poglavarstva i u svibnju 1943. Podatke koje je dostavila Župska redarstvena oblast na temelju popisa provedenog u travnju 1943. u svrhu „osnivanja nove prijavne očevidnosti“ pokazuju da je u Osijeku bilo 41 688 stanovnika, od kojih je na Hrvate otpadalo 27 598 (u broj bili su uključeni i Srbi i Muslimani), na Nijemce 10 858, na Mađare 1605 i na ostale 1627 osoba. Spomenuti podaci, navodi dokument, nisu bili posve točni jer je u gradu, prema mišljenju Poglavarstva, bilo neprijavljenih oko 5000, većinom izbjeglica, a prema narodnosti Hrvata. Gradske vlasti su na temelju ovih podataka zaključile da je u gradu gotovo 47 000 stanovnika, od kojih su sve izbjeglice (pa i Slovenci) proglašene Hrvatima.¹⁵

¹³ Vidi VOLNER 2020: 183 i d.

¹⁴ Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. marta 1931 godine, Pregled po opštinama; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. po verosipovesti; AŽOO, Pavo Vinski, iskaz Okružnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, 13. 9. 1945; VOLNER 2020: 184, 195, 204.

¹⁵ HR-DAOS-10, Prezidijal, kut. 5795, Grad Osijek – prijedlog lica za gradske zastupnike, 25. 4. 1940; Isto, Zapisnik konstituirajuće skupštine grada Osijeka od 10. 5. 1940;

Prve represivne mjere protiv Židova u Osijeku

Prvi Židov uhapšen odmah nakon dolaska Njemačke vojske u Osijek 11. travnja 1941. bio je novinar Miroslav Friedmann. Bio je optužen za suradnju s britanskom tajnom službom, da je u svojim novinama *Jugoslavenska zastava* donosio priloge u kojima su se umanjivale vrijednosti njemačkih vojnih uspjeha, da mu je novine financirala Kraljevska vlada i slično. Friedmann je vjerojatno bio uhićen na temelju informacija narodne grupe. Idućih će dana vojska – poručnik Weber (o čemu izvještaj za narodnu grupu podnosi Jakob Lutz) – zatražiti uhićenje još Židova. Ova hapšenja započinju 13. travnja 1941. Uhićeno je još 12 osoba koje je Josef Meier povjerio Jakobu Lutz na čuvanje u Smeđoj kući u Zagrebačkoj ulici u Osijeku. Hapšenja Židova trajala su do 15. travnja 1941, a broj uhićenika je veoma brzo narastao na 50.¹⁶ Prema strukturi, uhapšenici su predstavljali najbogatije židovske pojedince, kao i osobe koje su bile politički ili društveno značajnije: Edmund Altman, predsjednik Cionističkog udruženja u Osijeku, Lavoslav Kraus, komunistički aktivist, Julije Kajzer, poznat kao član masonske lože, Šandor Aufferber, predsjednik židovske lože „Bene Berit“. Ovi uhapšenici, kao i mnogi politički važni Židovi u Hrvatskoj, bili su odvedeni u logor u Graz, odakle su nakon izvjesnog vremena mnogi i otpušteni; Edmund Altman je, primjerice, ondje ubijen. Nakon povratka u Hrvatsku svi su – koji prije, a koji kasnije – uhapšeni i provedeni u Jasenovac, osim Krausa koji se spasio bijegom u talijansku zonu.¹⁷

Prilikom izdavanja zapovijedi o hapšenjima, Meier je pred Lutzom izjavio da će sada Hrvati izravnati račune sa Srbima, dok će Nijemci izravnati svoje sa Židovima. Uhićeni Židovi su, navodno, pokušali podmititi njemačke čuvare, a onda je Lutz pokušaj navodnog podmićivanja uzeo za motiv da predloži kapetanu Kwasnyju, zapovjedniku Njemačke vojske u Osijeku, da se od Židova zatraži kontribucija. Lutz je Kwasnyju rekao da je od Židova čuo da su potrošili 20 milijuna dinara na ratnu propagandu i da bi trebalo od njih sada tražiti barem toliko kako bi platili mir koji su Nijemci donijeli. Prema izjavama svjedoka, Lutz je prvotno tražio iznos od 30 milijuna dinara s obrazloženjem da u Osijeku ima oko 3000 Židova i da na svakog otpada 10 000 dinara. „U slučaju da neko nema dovoljno, umjesto njega platit će onaj koji ima.“ Ovakav visoki iznos opravdavao se izmišljotinom prema kojoj su osječki Židovi Kraljevskoj jugoslavenskoj vojsci isplatili 50 milijuna dinara, kako bi njezin otpor bio snažniji. U nastavku izvještaja Lutz objašnjava da

Isto, 1768-I-1943. od 25. 5. 1943, Brojidbeni podaci stanovništva Nezavisne Države Hrvatske, Gradskom poglavarstvu Osijek.

¹⁶ AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek (ur. Pavle Vinski), decembar 1945, 13-14.

¹⁷ Isto, 13, 20, 21; BETHKE 2013: 260-261; GOLDSTEIN 2008: 238 i d.

je pri odlasku iz Osijeka kapetan Kwasny povjerio prikupljena sredstva narodnoj grupi da s njima čine što žele.¹⁸

Oko istog vremena spominje se i paljenje sinagoge u Gornjem gradu, odnosno u razmaku od 24 sata od prvih hapšenja, dakle 14. travnja 1941. Dokument gradskih vlasti iz ožujka 1942. za spomenutu sinagogu govori da je spaljena u prevratu, o čemu vijest donosi i ilustrirani list Njemačke narodne skupine *Neu Zeit*, izdanje od 30. travnja, kao i izvori iz Židovske općine u Osijeku. Sâm pojam „prevrat“ koji bi ovdje trebalo datumski locirati odnosi se, kako o tome piše *Hrvatski list* 16. travnja 1941. u članku pod naslovom „Nakon ustanka“, na veoma kratku etapu vojnog djelovanja u svladavanju otpora pripadnika režima Kraljevine Jugoslavije u Osijeku. O ovim događajima treba posebno istaknuti izvor koji se nalazi u Arhivu Židovske općine u Osijeku pod nazivom „Elaborat o progonima Židova Osječkog okruga“, koji se sastavljalo od oslobođenja do prosinca 1945. na temelju niza svjedočanstava Židova koji su preživjeli Holokaust i sačuvane dokumentacije iz vremena tijekom rata.¹⁹ „Požar izvršen bacanjem u unutrašnjost hrama specijalne zapaljive bombe, od koje je izgorio krov i cijelo unutrašnje uređenje“ – ostali su „goli zidovi“. Vatrogascima je u trenutku požara bilo dopušteno interveniranje kako se vatra ne bi proširila na okolne zgrade; sâm čin paleži izvršili su Franjo Kaplan i Antun Piller, obojica iz Osijeka, no njima su pomagali mnogi drugi sudionici koji se nisu mogli identificirati – rulja se sastojala ponajviše od Nijemaca i dosta velikog broja Hrvata. Čim je hram zapaljen, masa je krenula na židovsko

¹⁸ Bussesondersteuer der Juden in Volksdeutscher Siedlungsgebiet, Agram 10. Mai 1941; Vorgehen der Volksdeutschen gegen den Juden in Essegg, Protokoll, Jakob Lutz in Esseg 5. Mai 1941; Aussage der Andresa Stötzer Betrifft: Druckerei Friedmann, in Essegg 7. Mai 1941. <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/1404#page/1/mode/grid/zoom/1>; AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 11-23.

¹⁹ HR-DAOS-10, kut. 5796, Prs. 35/9. 3. 1943, Podaci o židovskoj bogomolji; Isto, Prs. br. 2139-I-1942, 10. 7. 1942, Likvidacija narušenih židovskih i grčko-istočnjačkih građevina; Isto, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, fond Holokaust, f. 2c-1 Ustaški zločini, rušenje jevrejskih kulturnih spomenika, Reg. br. 488-2 Osijek, rušenje sinagoge; BETHKE 2013: 289-290; GOLDSTEIN 2022: 390; vidi i ŽIVAKOVIĆ KERŽE 2006a: 30-32. Autorica u knjizi negira podatak naveden u „Elaboratu o progonima Židova okruga Osijek“, gdje se navodi da je sinagoga u Gornjem gradu spaljena 14. 4. 1941. Mi se s autoričinim objašnjenjem ne slažemo jer ona stav o tome da se ne zna kada je sinagoga spaljena objašnjava fotografijama na str. 30. i 31. u spomenutoj knjizi, na kojoj je sinagoga 10. srpnja 1941. vidljiva, dok za fotografiju koja je nastala 20. rujna 1941. tvrdi da sinagoge na njoj nema. Nije nam jasno kako se na fotografiji koja je prikazana u knjizi autorice na str. 31. uopće vidi da sinagoge nema jer je slika mutna? Isto tako, dokument Gradskog poglavarstva koji u ovom tekstu navodimo tvrdi da je sinagoga u Gornjem gradu spaljena u prevratu, no ona nije bila srušena. I Carl Bethke u knjizi (*Keine gemeinsame Sprache?*) navodi na str. 290 da je sinagoga spaljena u travnju 1941 (izvor: „Bild von zerstörten Templ“. U *Neue Zeit*, 30. Ostmond 1941). Osječka sinagoga svakako nije iznimka, sinagoga u Đakovu također je zapaljena u travnju 1941. pred Hitlerov rođendan (vidi KARAČ 2020: 95), a sinagoga u Slavonskom Brodu odmah nakon dolaska njemačke vojske u grad, 14. travnja 1941.

groblje u Gornjem gradu, na kojem je spaljena mrtvačnica i uništen velik broj nadgrobnih spomenika.²⁰

Kontribucija je postala politički problem zbog pitanja kod koga će novci završiti? Bernardo Krešić (osječki trgovac kolonijalnom robom) saznaje od gradonačelnika Blažekovića da kontribuciju Nijemci provode na svoju ruku i da je nelegalna, da bi tadašnji politički zvaničnici uskoro postigli dogovor oko podjele plijena pa je time kontribucija postala legalna. Do 10. svibnja 1941. bilo je prikupljeno oko 14 milijuna dinara, i to samo na području Osijeka. Slične kontribucije spominju se u Vinkovcima, gdje je oko istog vremena bilo prikupljeno blizu 2,5 milijuna dinara. O kojim se iznosima radilo u Iloku, Šidu, Vukovaru, mjestima koja se također spominju u kontekstu kontribucija, nije poznato. Na području Osijeka najveći doprinos za kontribuciju dao je Jakob Spitzer, iznos od 1 650 000,00 dinara. Oko istog vremena nastao je i politički spor zbog nezadovoljstva bačkih i banatskih Nijemaca prilikom pripajanja Srijema hrvatskoj državi. Činjenica da narodna skupina mimo „Hrvata“ prikuplja kontribuciju shvaćena je kao zadiranje u suverenitet nove države (?!). Komisija koja je rješavala pitanje istočnih granica NDH, na čijem je čelu bio dr. Kin, „morala je osim toga da regulira i pitanje kontribucije, jer to je upravo njemačka narodnosna grupa u Osijeku oduzela od osječkih Židova sumu od 20 milijuna dinara“, stoji u izvještaju Branimira Altgayera. „... (suma) koja je većim dijelom bila utrošena. Ovo pitanje kontribucije riješeno je sporazumno sa hrvatskom vladom, i to na taj način što je ostatak sume podijeljen između hrvatske države, gradske općine u Osijeku i njemačke narodnosne grupe.“²¹

Glavni ustaški stan u Zagrebu će 12. travnja 1941. za civilnog i vojnog zapovjednika Osijeka postaviti majora Franju Lukca. O ovome je osječki ustaški stan bio informiran radiovezom, s upozorenjem, da će svatko tko se bude protivio izvršenju njegovih naloga biti po ustaškim propisima strijeljan.²² Vodstvo narodne grupe i ustaški dužnosnici u novinama apeliraju na građane da odustanu od nezakonitog postupanja. U *Hrvatskom listu* 17. travnja objavljeno je upozorenje Ustaškog stožera koji se obraća svim građanima s obzirom na pojave pljački od strane osoba koje iskorištavaju anarhično stanje. Građani se žale na pojave premetačina u privatnim stanovima bez ikakvog ovlaštenja, iznuda koje prate prijetnje osvetom. Građane se upozorava da sve takve slučajeve prijave ustaškom stožeru koji će počinitelje kazniti. U tekstu nedvosmisleno stoji da osobe koje imaju pisani nalog s potpisom

²⁰ AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 18, 19.

²¹ Bussesondersteuer der Juden in Volksdeutscher Siedlungsgebiet, Agram 10. Mai 1941; Isto, ERKLÄRUNG Wir unterfertigen Juden, wohnhaft in der Stadt Essegg erklären, der deutschen Wehrmacht freiwillig den Betrage von 20.000.000 in Bar sofort zur Verfügung zu stellen.; GEIGER 1999: 600-602; HERČKOVSKI 1962: 329; BETHKE 2013: 262-264; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 2006a: 55.

²² *Hrvatski list* (Osijek), 13. 4. 1941, „Vijesti: Major Lukac – vojnički zapovjednik Osijeka“; JAREB 2000: 306; KOVAČIĆ 2006: 455.

zapovjednika Ivana Štira (Stiera) i pečatom hrvatskog ustaškog stožera smiju postupati protiv privatnog vlasništva građana. U pritužbama osječkih ljekarnika Ivana Govorkovicha i Hüge Fuchsa spominju se „Lujó Plein, g. Piller (mlađi) i još dvije nepoznate osobe“, koji uime narodne grupe upadaju u stanove i odnose umjetnine. Pritužbe su podnesene sredinom i krajem svibnja 1941, a odnosile su se na stanje iz travnja 1941. Gradske vlasti žale se na pripadnike narodne grupe koji obilaze židovske stanove i oduzimaju umjetnine čiji su autori podrijetlom Nijemci, u svrhu stvaranja muzeja Njemačke narodne grupe. Od 1. do 15. lipnja 1941. narodna grupa organizirala je i izložbu njemačke umjetnosti, na kojoj su bili izloženi i ukradeni predmeti: djelo „Župnik Anaković“, označeno u prilogu izložbenog kataloga kao vlasništvo *Deutsche Heimatmuseum Osijek* (Prilog kataloga red. br. 51), i portret „Djevojčica“, koji nije bio naveden u prilogu kataloga izložbe, no bio je reproduciran u katalogu Franz Mücke, *Mädchenbildins*. Kao vlasništvo Njemačkog zavičajnog muzeja bio je označen i *Skizzenbuch von der Wanderschaft durch Syrmien II. Theil* (Prilog kataloga red. br. 33), umjetničko djelo koje je Herman Weissmann pri prijavi svojih umjetnina označio da mu je odneseno iz stana.²³

U praksi će antisemitizam postati argument za otvorenu pljačku, koja će već tijekom diktatorskih ovlasti majora Lukca dobiti pravno opravdanje. Kao civilni i vojni zapovjednik grada, Franjo Lukac provodit će prve pravno restriktivne mjere protiv Židova. Obrazac postupanja bio mu je dan u pravu lokalne samouprave da arbitrira pri odabiru tvrtki u kojima je potrebno postaviti povjerenike.²⁴ Povjerenici u osječka poduzeća postavljaju se već 16. travnja 1941, i to u tvrtke u kojima su Židovi bili ili dioničari ili osnivači, poput Osječke ljevaonice željeza, kamo za povjerenika dolazi Julio Kovač, ili u šećeranu, gdje povjerenike postaje ing. Karl Köhler. Idući dan Lukac postavlja povjerenike u čitav niz javnih i privrednih ustanova. Povjerenik pri Sudbenom stolu postaje Dragutin Zozolly, dotad sudbeni vijećnik istog suda; pri Kotarskom sudu Vjekoslav Bravar, predstojnik istog suda; u kotarsku oblast dolazi dr. Ante Topalović, sudbeni vijećnik u Osijeku; u Lanenoj industriji d. d. povjerenik postaje Josef Brosch; u trgovini Mioković i Drndarski povjerenik je Arpad Szilvassy; u vojničkoj bolnici dr. Jozo Benčević; u tvornici „Siva“ d. d. Bela Liszk. U veletrgovini „Optofarma“ (bivši vlasnik dr. Schmuckler) postavlja se povjerenik mr. ph. Mirko Benzon, ljekarnik. U muškoj realnoj gimnaziji postavljen je prof. Jakob Šeba, profesor iste škole; u ženskoj realnoj gimnaziji opatica Gilberta Đerkeš, profesorica iste škole; u učiteljskoj školi

²³ *Hrvatski list* (Osijek), 16. 4. 1941, „Gradske vijesti: Vodstvo njemačke narodnosne grupe proglašeno članstvom“; Isto, 17. 4. 1941, „Gradske vijesti: Iz Hrvatskog ustaškog stožera“; ŽIVAKOVIĆ KERŽE 2006: 26; HR-DAOS, HR-DAOS-10, Prezidijal 1940-1943, Ljekarnica Govorkovich, dopis od 28. 5. 1941; Isto, dopis Hüge Fuchsa 17. 5. 1941; Isto, 29/41, Popisivanje umjetnina; Isto, Gradsko poglavarstvo Osijeka, br. 29/1941, Predmet: Popisivanje umjetnina, 18. lipnja 1941; Isto, kut. 5795, Žalbe zbog otimanja umjetnina.

Josip Mirković, profesor iste škole. U Zakladnoj bolnici u Osijeku postavljaju se povjerenici dr. Felis Kirchbaum i mr. ph. Mirko Benzon; u Agenciji riječne plovidbe Josip Horvatić; u Trgovačkom domu Ivan Štir ml., trgovac; u „Urania“ ton kinu Aleksandar Dierich, činovnik šećerane. Za zamjenika komesara novčanih zavoda u Osijeku postavljen je Norbert Goedicke, u tvornici žigica „Drava“ Viktor Penz; u Jugoslavenskoj tvornici sapuna „Schicht-Levar d. d.“ Leopold Zigmund; u „Royal“ ton kinu Ervin Schmidt; u „Srpskom domu“ u Donjem gradu Karl Gasteiger; u Prvom osječkom mlinu na valjke d. d. Jakob Vogel; u Srpskoj štedionici d. d. i Srpskoj centralnoj banci d. d. Anton Truck; u trgovini „Makso Büchler“ postavljen je Martin Stegh; u trgovini „J. i M. Spitzer“ Viktor Wolf i u veletrgovni „David Taubner“ Otto Jassmann. Narednih dana uslijedila su nova imenovanja povjerenika u trgovinama, ton kinima, ljekarnama, gostionicama i hotelima, obrtničkim radnjama, privatnim željeznicama, tvornicama, veleposjedima, bankama, zdravstvenim ustanovama, tiskarama i vjerskim zajednicama. Osijek je bio prvi veliki grad u NDH koji je postavljao povjerenike u židovske tvrtke. Ovi su u prvi mah dolazili iz redova narodne grupe i ustaša. Ovakvo stanje neće biti konačno jer će NDH sredinom svibnja provoditi reviziju rada povjerenika, a nakon toga će u procesu pljačke židovske imovine glavnu riječ imati hrvatske ustanove. Prema svjedočenju Slavka Kvaternika, manifestacije u Osijeku požurile su ustašku Vladu s donošenjem antižidovskih zakona. Primjerice, povjerenici u židovskim tvrtkama u Osijeku postoje od 16. travnja 1941, dok je Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine donesena 19. travnja 1941; Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća 21. travnja 1941, a Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća, 17. svibnja 1941. Postupak oduzimanja imovine Židovima s opravdanjem da se radi o umjetninama ili vrijednostima koje pripadaju arijskom narodu provode se u Osijeku prije donošenja prikladnih zakona.²⁵

Njemačka narodna grupa za NDH je kao pravna osoba bila osnovana 13. travnja 1941. i imala sjedište u Osijeku. Organizacijsku strukturu dobiva 8. svibnja 1941. i tada postaje svojevrsna država u državi s ustanovama koje kontroliraju sve elemente života Nijemaca u Slavoniji. Vođa narodne grupe bio je Branimir Altgayer

²⁴ *Hrvatski list* (Osijek), 22. 4. 1941, Rubrika „Politički pregled“: „U interesu smirenja jugoistočnog prostora treba temeljito riješiti židovsko pitanje“; BETHKE 2013: 260; AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 11-17, 22-23.

²⁵ *Hrvatski list* (Osijek), 16. 4. 1941, „Vijesti: Povjerenici u Ljevaonici željeza i šećerani“; Isto, 17. 4. 1941, „Vijesti: Iz Zapovjedništva svih oružanih snaga i uprava Osijeka“; *Narodne novine*, br. 6, 19. 4. 1941, Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine; Isto, br. 7, 21. 4. 1941, Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća; Isto, br. 30, 17. 5. 1941, Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih kod privrednih poduzeća; HR-DAOS-701, kut. 26, Spis: Popis povjerenika u poduzećima; KISIĆ-KOLANOVIĆ 1997: 204; vidi i DOBROVŠAK 2016: 262, 264 i d.

koji preuzima i ulogu promicatelja nacionalsocijalističke ideologije Uz njega su se isticali Viktor Pentz i Andreas Nikolaus Stötzer kao osobe koje su progonile Židove, Ferdinand Gasteiger u sklopu tijela narodne grupe bio je zadužen za ari-janizaciju (podržavljenje nearijske imovine) i drugi. Aparat narodne grupe snosio je odlučujući udio u odgovornosti za progon Židova na temelju propagande koja je antisemitizam prezentirala kao moderan i valjan pogled na život, čime se ne umanjuje njezina uloga u poticanju i provedbi nasilja. Glede arijanizacije židovske imovine, iako je bila poticatelj, s obzirom na ključne poluge vlasti u rukama ustaša, narodna grupa mogla je konstatirati da je izgubila inicijativu.²⁶ Njemački general u NDH Glaise von Horstenau u razgovoru s Hitlerom o ustaškom stajalištu prema Židovima u travnju 1941. iznosi kako se od ustaša može očekivati da će velikom brzinom krenuti prema rješavanju židovskog pitanja jer su im bili potrebni novci. U razgovoru su nadalje zaključili da ustaše neće prihvatiti nacistički plan da se sredstva namaknu od Židova koji su se u Hrvatsku doselili poslije 1914. jer se najviše novca nalazio kod Židova starosjedioca. Narodnoj grupi dana su usmena obećanja o ravnopravnom sudjelovanju prilikom podjele plijena, no pokazalo se da usmena obećanja nikoga nisu obvezivala. I njemačke novine pisale su o namjerama hrvatske države da se židovska poduzeća i nekretnine podijele u vlasništvo Hrvatima i pri tome se žale na netržišno postupanje hrvatskih vlasti (?!). Do kraja 1941. u narodnoj grupi javlja se bojazan da će biti potpuno isključena iz trgovine u Osijeku jer je u ovoj djelatnosti 80% tvrtki bilo u rukama Židova. Radom ureda gospodarske ponove postajalo je izgledno da će sve prijeći u ruke Hrvata.²⁷ Njemački saveznici nisu očekivali kaotično stanje koje će nastupiti u procesu podržavljenja židovskog vlasništva u NDH. Tvrtke se rasprodaju u bescjenu često potpuno nekompetentnim osobama koje kupovnu moć plaćaju obrtnim sredstvima istih poduzeća. U pozadini ovih događaja provodio se genocid ekstremnom brzinom. Od travnja 1941. do srpnja 1941. donosit će se zakoni koji će Židove lišiti osnovnih ljudskih prava, kruna čega je složena pravna procedura provedbe ponove (tzv. obnove hrvatske privrede). Konačnim izdvajanjem iz mjesta prebivališta, daleko od neželjenih svjedoka, provest će se masovna ubojstva. U svim fazama provedbe genocida bilo je nezaobilazno mjesto činovnika lokalne samouprave koji će nastupiti kao transmisija državnih vlasti, koji će postupku davati vlastiti pečat s obzirom na lokalne prilike.²⁸

²⁶ BETHKE 2013: 255-257.

²⁷ ZUCKERMAN 2011: 7; BETHKE 2013: 269-277; KISIĆ-KOLANOVIĆ 1998: 433, 438-439.

²⁸ KISIĆ-KOLANOVIĆ 1997: 204; STECKEL 1973: 14-15; GOLDSTEIN 2001: 182.

Gradsko poglavarstvo, kontribucije i prisilan rad Židova

Među prvim mjerama koje je provela gradska vlast nakon okupacije Kraljevine Jugoslavije bila je promjena naziva ulica. Ova simbolična manifestacija gradske moći trebala je ukazati na početak novog doba u kojemu su se Židovi trebali bojati za vlastiti život. Već je 19. travnja 1941. Židovima i Srbima bilo zabranjeno javno komentiranje političkih događaja, u suprotnom bi bili strogo kažnjeni. Židovi se otpuštaju iz javnih službi, a nakon toga i s ostalih poslova, i to bez naknade; liječnici, advokati, inženjeri i trgovci gube dozvole za rad. Proglasi koji u *Hrvatskom listu* od 13. travnja 1941. upozoravaju Srbe da se pridržavaju svih propisa vezanih za širenje uznemirujućih vijesti „jer bi za postupke pojedinaca mnogi mogli odgovarati životom“ ukazuju na veoma nesigurna vremena.²⁹ Koliko su promjene naziva ulica malo doprinosile općem stanju, one su ipak imale propagandni učinak na promatrače, pa i pojedince koji se nisu opredjeljivali za novi režim. „Novo“ je Hrvatima bilo vidljivo u nazivu uobičajenih ulica poput Ulice dr. Franje Papratovića, ali i onih koje su ukazivale na političku dimenziju novog poretka: Ustaška ulica, Trg Ante Pavelića, Trg Adolfa Hitlera ili Trg Hermana Göringa, koji mijenjaju Tyršovu, Masarykovu ili Wilsonovu ulicu. Definiranje prostora novim ideološkim oznakama, iako simboličan, predstavlja element općeg terora koji je za jedne zahtijevao poslušnost, a za druge izvjesnu smrt.³⁰

Gradsko poglavarstvo nakon 10. travnja 1941.

Gradonačelnik Osijeka do proglašenja NDH bio je Stjepan Vukovac, no on 22. travnja 1941. postaje pomoćnik ministra unutrašnjih poslova³¹ i predaje svoju dužnost Milanu Blažekoviću, dotadašnjem predsjedniku Gradskog zastupništva u Osijeku koji sada postaje v. d. načelnika. Vukovac se prije primopredaje načelničke dužnosti o izboru nasljednika konzultirao s predstavnicima ustaškog pokreta u Osijeku. Ovakva će procedura 30. travnja 1941. postati zakonom u smislu usklađivanja rada ustaške organizacije s državnim vlastima. Ustaški dužnosnici imaju pravo upletanja u odnose u upravi, ondje gdje državna vlast još uvijek nije bila u cjelini organizirana. Ondje gdje je sustav vlast funkcionirao, točnije, bio kadrovski popunjen,³² ustaše su imale ulogu nadzora. Ustaški logornici i tabornici kontrolu vrše podnašanjem izvještaja Glavnom ustaškom stanu i nadležnom ministar-

²⁹ BETHKE 2013: 248-253; *Hrvatski list* (Osijek), 13. 4. 1941, „Vijesti: Srbi grada Osijeka!“, Isto, 16. 4. 1941, „Poslije ustanka“.

³⁰ HR-DAOS-10, Prezidijal, Sjednički zapisi 1941, 309 Promjena naziva ulica.

³¹ KOVAČIĆ 2006: 450-456.

³² VOLNER 2020: 195.

stvu, a u slučaju opasnosti za sigurnost države, mogu i sami poduzimati akcije. Navedeno jasno ukazuje na isprepletenost viših i nižih razina vlasti s ustaškom organizacijom, a time je i funkcioniranje lokalne uprave potpuno podvedeno pod diktat ustaša. Sustav nadzora lokalne samouprave preuzet će od lipnja 1941. velike župe, do tada je gradski načelnik Vukovac, a nakon njega Blažeković, vršio i poslove državne uprave „...kao vrhovni predstavnik građanske uprave za grad i kotar Osijek“.³³ Nedostatak funkcije v. d. načelnika bila je u tome što nije mogao postavljati povjerenike u gradskim ustanovama. Mnoga gradska poduzeća, kao i industrije i obrte u privatnom vlasništvu, do tada su vodili povjerenici koje je postavio Lukac. Prema dekretu Ministarstva unutarnjih poslova od 28. svibnja 1941, Gradsko zastupništvo Osijeka bilo je razriješeno dužnosti, a novi gradonačelnik dobiva ovlasti Gradskog zastupništva. Ovom je odlukom Blažeković konačno bio postavljen za gradonačelnika, no on će 30. lipnja 1941. odstupiti s dužnosti na vlastiti zahtjev zbog starosti. Do imenovanja novoga gradonačelnika „agende gradskog načelnika“ vršio je Pentz.³⁴ Prilikom primopredaje načelničke funkcije Blažeković podnaša izvještaj iz kojeg saznajemo da je grad rekonstrukciju grobljanskog puta i poteza „Crkvene ulice između bivše Zmaj Jovine i Cvjetkove ulice u donjem gradu“ financirao sredstvima židovske kontribucije.³⁵

Novi gradonačelnik će u srpnju 1941. postati osječki veletrgovac Josip Galovac, no ni on se na ovoj funkciji neće dugo zadržati. Iz vremena njegova upravljanja gradom sačuvana je prepiska sa županom Stjepanom Heferom u kojoj je vidljivo da župan kao predstavnik državne vlasti vrši nadzor nad gradskom upravom. Na nalog Velike župe Baranje sva upravna tijela morala su predati podatke o svojim zaposlenicima: ime i prezime, stalež i broj članova obitelji, efektivni radni staž, vjeroispovijest, narodnost i primjedbe na rad pojedinca – „dati mišljenje o vrijednosti i uporabivosti službenika obzirom na sadanju političku situaciju. Pri davanju mišljenja uzimati u obzir i stanovište tamošnjih ustaških predstavnika.“³⁶ Gradska uprava Velikoj župi šalje tri ispunjena obrasca podataka službenika, no predlaže otpuštanje jednog činovnika. Očito nezadovoljan postupanjem gradske vlasti, župan Hefer gradonačelniku šalje dopis u kojemu na nekoliko stranica navodi razloge

³³ HR-DAOS-10, Prezidijal, 10-prs-1941. Zapisnik 22. travnja 1941; 10/1941 Zapisnik od 22. 4. 1941, Gradsko poglavarstvo, zapisnik u predmetu primopredaje dužnosti; Isto, 23589, Izvještaj s puta u Zagreb – Viktor Pentz od 10. 5. 1941; Isto, 27052, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, 28. 5. 1941, Predmet: Grad Osijek, razrješavanje gradskog zastupstva i imenovanje gradskog načelnika i podnačelnika; *Narodne novine*, 30. 4. 1941, Odredba o uskladbi ustaške organizacije s državnim vlastima; Isto, br. 49, 10. 6. 1941, Zakonska odredba o velikim župama.

³⁴ HR-DAOS-10, Prezidijal 1941, 34/41 Gradsko poglavarstvo u Osijeku, 30. 6. 1941, Ostavka Milana Blažekovića.

³⁵ Isto, Prezidijal 1941, Zapisnik sastavljen kod Gradskog poglavarstva u Osijeku, 30. 6. 1941.

³⁶ Isto, Prezidijal 1941, 31071941, Iskaz uredskog osoblja, 14. 7. 1941.

zašto bi trebalo otpustiti ravnatelja Gradskog poglavarstva Antuna Hržića. Protiv ravnatelja su zaposlenici gradske uprave podnijeli tužbe ustaškom taboru u Osijeku kao protiv osobe koja „služi servilno svakom režimu.“ Posebna kritika odnosila se na njegovo reinstaliranje činovnika srpske nacionalnosti Nikole Plećaša koji je „...za vrijeme prevrata za oslobođenje Hrvatske... osuđen uslovno doživotno“, no Hržić ga je vratio na prijašnje mjesto u gradskoj upravi. Osim navedenog, u prijavi protiv Hržića stajalo je da on „nije samo zaštitnik Srba već i židova, pak neka se o tome prosudi, da li je dotični ‘koristan’ za naš Ustaški pokret i da li isti može... i dalje vršiti službu i nadzor nad ostalima“. U odgovoru gradonačelnik Galovac iznosi da anonimne prijave na rad pojedinoga gradskog činovnika nisu dovoljan razlog da se tu osobu isključi s posla, iako je o tim prijavama izvještaj sastavljao župan. Hržić je u međuvremenu zatražio umirovljenje i njegovoj je molbi udovoljeno, no iako pritužbe protiv njega uključuju niz korupcijskih radnji koje je navodno činio, najveći mu je krimen bio Nikola Plećaš „...obzirom na to što ste već otpuštali druge Srbe iz gradske službe, protiv kojih nisu predležale nikakve pritužbe.“³⁷ Ubuduće će se pri pisanju primjedbi na rad i vrijednosne obzire službenika šef Kotarske oblasti, Gradskog poglavarstva ili Predstojništva gradskog redarstva morati oslanjati na stajališta, kao i podatke ustaških logora.

Prvi pritisci na zaposlenike upravnih službi na području grada i okolice Osijeka u smislu njihovih osobnih opredjeljenja provedeni su već 20. travnja 1941. Tada Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH traži podatke o činovnicima i namještenicima zaposlenima u uredima državne, gradske i općinske uprave koji su po vjeri katolici u mješovitom braku. Iz strukture pitanja postavljenih u ovom cirkularu nazire se namjera da se utvrdi je li pri mješovitom braku katolička strana prešla na drugu vjeru, u kojoj su crkvi djeca proizašla iz mješovitog braka krštena, jesu li prigodom sklapanja braka roditelji potpisivali reverzale s obzirom na pripadnost buduće djece? I već u svibnju 1941. grad šalje tražene podatke sa svih razina svojih poslova Ministarstvu unutrašnjih poslova. Radilo se o tabličnom iskazu gradskih činovnika i namještenika rimokatoličke vjere oženjenih s nekatolikinjama – popis od 17 parova od ukupno 96 zaposlenih osoba u različitim gradskim ustanovama.³⁸

U sustavu gradskog redarstva do prvih smjena i imenovanja dolazi 19. travnja 1941. prema odluci gradskih vlasti. Smijenjen je Branko Rašeta, dotadašnji predstojnik redarstva u Osijeku – službeno je poslan na dopust u trajanju do 1. svibnja

³⁷ Isto, Prezidijal, 11 Prs. 1941, Osijek, 24. 7. 1941, Velika župa Baranja na ličnost gradonačelnika – Gradsko poglavarstvo u Osijeku, potreba personalnih promjena; Isto, Prs. 38-1941, Osijek, 26. 7. 1941, Odgovor Velikom županu Stjepanu Heferu, gradonačelnik Josip Galovac; Isto, kut. 5795, 31/41, br. 700, 26. 6. 1941, Zahtjev za otpuštanjem Nikole Plećaša iz gradske službe!

³⁸ Isto, Prezidijal, 11/22. 4. 1941, Broj: 276 Pr M. U. P. 1941, 20. 4. 1941, NDH Ministarstvo unutrašnjih poslova svim upravnim tijelima lokalne samouprave; Isto, kut. 5795, Omot 1941, 11/1941, Podaci o mješovitim ženidbama katolika.

1941. s obvezom stalnog zadržavanja u Osijeku kao službenom boravišnom mjestu i pod policijskom prismotrom. Njegovo mjesto preuzima Vatroslav Fabijanović koji je do tada bio „gradski tajnik na službi kod predstojništva gradskog redarstva u Osijeku“. Za povjerenika pri Predstojništvu gradskog redarstva postavljen je Stanko Puratić, do tada prokurist trgovačkog poduzeća „Poljoproizvod d. d.“ Puratićev je zadatak bio ideološke prirode, da savjetuje Fabijanovića „da sporazumno postupaju u političkim stvarima, a prema pobližim usmenim uputama“ viših tijela gradske vlasti. Također imaju obvezu održavati stalnu vezu između Zapovjedništva oružanih snaga i predstavnika Ustaškog stana u Osijeku s ciljem uspostave reda, mira i zakonitosti. Ova dvojica 24. travnja provode čistku u gradskoj policiji od „svih onih elemenata, koji su se bilo govorom bilo radom isticali protiv hrvatskog naroda i sudjelovali u sramotnim progonima svjesnih Hrvata.“ Otpušteno je 47 službenika, od kojih 44 Srba i trojica Hrvata – njima su novine prilijepile etiketu „odnarođeni Hrvati“, a među njima je bio i jedan Židov. Prema funkcijama, otpuštene osobe zauzimale su poslove redara (36 osoba), narednika (4), agenta (4), agenta u civilu (2) i činovnika (1). Desetorica su istovremeno uhapšena kao „najveći protivnici Hrvata“. Na upražnjenim poslovima u gradskom redarstvu bilo je angažirano „50 mladih i zdravih ustaša, koji će vršiti redarstvenu službu.“ Gradska policija trebala se u narednom periodu popuniti novim osobljem, za koje su bili raspisani natječaji.³⁹ Fabijanovića će u lipnju 1941. na mjestu predstojnika gradskog redarstva zamijeniti Dragutin Majcan odlukom pomoćnika ministra unutarnjih poslova Vukovca, a time je s funkcije smijenjen i Puratić. Gradska policija će u narednom periodu postati dijelom župskih redarstvenih oblasti.⁴⁰

Župan Hefer će već 11. srpnja 1941., neposredno nakon Galovčeva imenovanja, pisati ministru unutarnjih poslova Andriji Artukoviću da je novi gradonačelnik boležljiv i zauzet privrednim poslovima, da često boravi izvan grada kao delegat stručnih ministarstava. Župan izvještava da je u dogovoru s gradskim ustaškim stožerom donesen sporazum da se u Osijeku postavi još jedan podnačelnik. Galovac tako ostaje gradonačelnik, za podnačelnike su Ministarstvu bili predloženi kandidati: Dragutin Zimmer, posjednik iz Osijeka, i Mijo Tolj, novinar iz Osijeka. Posljednji je konačno bio izabran na ovu funkciju. Viktoru Pentzu kao kandidatu „mjesne grupe njemačke narodnosne skupine“ mjesto je dogradonačelnika bilo osigurano dogovorom narodne grupe s poglavnikom Antom Pavelićem.⁴¹ Pentz je bio prvi gradonačelnik i utoliko zamjenik koji preuzima dužnost kada gradonačelnika nema u gradu. To se dogodilo od sredine srpnja 1941. do početka listopada 1941, kada je Galovac zbog bolesti bio odsutan. O Galovčevu izostanku s dužnosti

³⁹ *Hrvatski list* (Osijek), 25. 4. 1941, „Čišćenje gradskog redarstva“.

⁴⁰ HR-DAOS-10, Broj: Pov. 2-1941, Predstojništvo gradskog redarstva u Osijeku od 19. travnja 1941. godine, Prs. 32, primljeno 27. 6. 1941.

⁴¹ Isto, kut. 5795, Omot 1941, 11375 Velika župa Baranja Osijek, 11. 7. 1941.

sačuvan je zapis o slučaju gradskog tehničkog nadsavjetnika ing. Dragoljuba Mudrovčića, okrivljenog zbog nesavjesnog vršenja službe. Mudrovčić je u srpnju 1941. bio pozvan kod načelnika Galovca po službenoj dužnosti, a prilikom tog posjeta razgovaralo se i o umjetninama koje su bile u stanu Bernarda Krešića. U taj se stan, prema Mudrovčićevu mišljenju, trebala useliti gradonačelnikova kći Antonija Špehar koja je trebala preuzeti i sve stvari koje su se u stanu nalazile. O preuzimanju tih predmeta Mudrovčić je kao gradski činovnik trebao sastaviti zapisnik i predati ih Ravnateljstvu za gospodarstvenu ponovu (ured za imovinu oduzetu Židovima). Gospođa Špehar igrom slučaja nije se uselila u stan Krešićevih u Krežminoj ulici, već u nečiji stan u Starčevićевой ulici. Ona Mudrovčiću tada nije rekla „da u taj stan prenosi na upotrebu i sačuvanje neke stvari iz Krešićevog stana...“, a radilo se o 19 slika, jednom polovnom sagu i rabljenoj tapeciranoj klupi. O slučaju je Mudrovčića ispitivao dogradonačelnik Pentz kojem je rekao da se za slike iz Krešićeva stana i nekakav sag interesirao gradonačelnik. Kada se Galovac nakon više od dva mjeseca vratio s liječenja u Budimpešti, morao je pokrenuti zakašnjeli postupak „povjerenstvenog popisivanja stvari u stanu supruga židova Bernarda i Jelke Krešić“.⁴² Galovca će na mjestu gradonačelnika konačno zamijeniti Ivan Morovin koji je za gradonačelnika postavljen 24. prosinca 1941, a na funkciji će ostati do kraja rata. Njegov prvi donaćelnik i u njegovoj odsutnosti zamjenik bio je ing. Viktor Pentz, dok je drugi donaćelnik bio ljekarnik Franjo Helfrich. Prema izvještaju Njemačke narodne grupe koji sredinom 1942. sastavlja Branimir Altgayer, politički sustav NDH se veoma sporo razvijao i bio ometan korupcijom koja je sezala do svih razina vlasti. Među vlastodržcima razlikuje grupu koja nema ideologiju i kojoj je osnovni motiv vlasti pljačka i grupu koja je u ideološkom smislu bila pod jakim klerikalnim utjecajem. Svaki pokušaj čvršće kontrole organa prisile nad administrativnim sustavom vodio je intrigama, klevetanju, osobnim osvetama i sveopćoj nesigurnosti, cvjetanju korupcije i nepotizmu.⁴³

Prisilan rad i nova kontribucija

Odmah nakon okupacije pripadnici narodne grupe upadaju u prostorije Židovske općine u kojoj pljačkaju vrijednosti od novca do važnih dokumenata, posebice o članstvu. Postavljaju i povjerenika u Židovsku općinu Hansa (Ivana) Bindera.

⁴² HR-DAOS, Prezidijal 1941, Zapisnik od 11. 10. 1941, Izjava Dragoljuba Mudrovčića; Isto, 67-1941, Koncept Odluke o popisivanju stvari od 21. 10. 1941, potpis Matija Bešlić, gradski senator; SRŠAN 2009: 113-115.

⁴³ HR-DAOS-10, kut. 5795, br. 310/1941, Iskazi uredskog osoblja, 14. 7. 1941, Upute; *Narodne novine*, 30. 4. 1941, Odredba o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima; Deutsche Volksgruppe in Kroatien, Der Volksgruppenführer, Essegg, 1. Jul 1942. Lagebericht für die Ziet vom 1. April bis 30. Jun 1942. (<https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/1406#page/242/mode/inspect/zoom/7>)

Ovo je za članstvo značilo uvođenje vojničkog sistema upravljanja u kojem je, prema riječima svjedoka, „Binder... u punoj mjeri kompenzirao vlastiti osjećaj manje vrijednosti prema članovima židovske općine“.⁴⁴ Binderu se u prvim danima upravljanja općinom pridružio ustaša Josip Wein. U isto vrijeme bila je proglašena i kontribucija koja je dovela do zategnutih odnosa između narodne grupe i predstavnika NDH na području grada. Započinje borba policijskih vlasti grada da se povjereništvo nad Židovskom općinom istragne iz ruku narodne grupe. Istovremeno općina postaje isključivom institucijom s pomoću koje Židovi mogu ostvariti vlastita prava; postaje i instancija pravnog odnosa političke zajednice sa Židovima. Za vjersku općinu ovo je značilo da iz religiozne organizacije pre-rasta u predstavnika ekonomskih i socijalnih interesa osječkih Židova, a ovim zahtjevima bilo je teško udovoljiti. Na poziv policijskih vlasti članovi Upravnog odbora Bela Friedman, Slavko Klein i Vilim Sternberg iznose stanje koje je nastalo pod upravom Bindera i Weina. Židovska općina dolazi pod okrilje Župske redarstvene oblasti, a novi povjerenik postaje Zamjenik Župske redarstvene oblasti Ivo Hočevar. Židovi uključeni u rad nove uprave od ustaških vlasti dobivaju legitimacije na temelju kojih ih nitko nije smio tjerati na prisilan rad niti vršiti ma kakvo postupanje u njihovim stanovima. Židovska je općina dobila određen status legalnosti, a njezini predstavnici u očima članova općine i određenu važnost. Njih okružuje niz suradnika, među kojima su mnogi radili kako bi pomogli zajednici, dok su se mnogi aktivno uključili u rad općine kako bi dobili legitimaciju koja ih je oslobađala šikaniranja. Novi povjerenik dopuštao je da članovi općine prema vlastitom dogovoru rješavaju nametnute obaveze, sve dok se provodi ono što vlast od njih traži. Zbog propisa o obveznom plaćanju vjerskog poreza, Židovska je općina dolazila do dostatnih sredstava kojima je mogla uzdržavati pučku kuhinju, pučku i srednju židovsku školu, pomagati pojedince u oskudici, ali i financirati pomoć za logore, posebice Jasenovca i Đakova. Općina je katkada dobivala i znatna novčana sredstva donacijama pojedinih članova.⁴⁵

U Osijeku koji je poslije Zagreba, u Banovini Hrvatskoj, imao najveći broj Židova isključivanje iz javnog života obuhvatilo je i određene odredbe lokalnog značenja koje proglašava gradsko redarstvo. Niz odredbi koje zabranjuju Židovima kretanje u prostoru zajedno s arijevcima pretpostavljalo je njihovo obilježavanje. *Hrvatski list* donosi nam informaciju da je u Slavonskom Brodu obveza nošenja žute trake s istaknutom Davidovom zvijezdom za Židove donesena već 27. travnja 1941. Budući da iste novine 7. svibnja 1941. donose vijesti kako je „nedavno“ donesena naredba prema kojoj je Židovima bilo zabranjeno posjećivanje kavana, gostionica i drugih javnih lokala, možemo pretpostaviti da je Židovima u Osijeku nametnuto nošenje židovske oznake oko ovog vremena. *Hrvatski list* o kažnjenim

⁴⁴ AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 40, 41.

⁴⁵ Isto; vidi STECKEL 1973: 12-13, 42; NAJMAN 1997: 18.

Židovima piše: „U Osijeku se osam Židova ogriješilo o ovu naredbu pa ih je Povjereništvo gradskog redarstva zbog toga kaznilo.“ Stanko Puratić kao povjerenik gradskog redarstva 12. svibnja 1941. izdaje poziv židovskim starješinama da se istog dana (u 9 h ujutro) jave u prostorijama gradskog redarstva radi evidencije. O događaju Zlata Živaković-Kerže piše da su im u naredna dva dana bile izdane „Židovske legitimacije“.⁴⁶ Sa sigurnošću možemo tvrditi da je obveza nošenja židovskih oznaka u Osijeku provedena prije 16. svibnja 1941. Tog datuma Puratić u *Hrvatskom listu* izdaje upozorenje da se Židovi na području grada Osijeka i u okolici ne smiju kretati „bez dobivene trake“, osim u vlastitim stanovima. Članak je bio usmjeren na sve Židove koji još nisu podignuli ove oznake „neka odmah dođu po njih u Ustaški stožer, gdje će ih zbog njihovog nemara već stići zakonske posljedice.“⁴⁷

Židovi su nastojali izbjeći podizanje židovskih oznaka koje su se u Ustaškom stožeru naplaćivale proizvoljno od 50 do 5000 dinara, ovisno o imovinskom statusu obitelji. Radilo se o lokalnom tipu pljačke koja se vršila prema nalogu ustaša, a preko gradskog redarstva. Trake su morali nositi svi muškarci iznad 16 i žene iznad 14 godina. Koliko je tko morao platiti za traku određivali su Josip Curilović i Josip Wein. Curilović je nametnuo Židovima iz mješovitih brakova da trake kupe i za arijeuskog bračnog druga. Mnogi se pokušavaju žalbama i molbama osloboditi nošenja trake: „da je pojedinac bio borac u Prvom svjetskom ratu ili da živi u miješanom braku, ili da je surađivao s hrvatskim kulturnim društvima...“ Oprost od nošenja trake bio je neodređen pa su se javljali istovremeno dokumenti o oprostima izdanih od Ustaškog stožera, Ustaškog logora, gradskog redarstva i kasnije od Župske redarstvene oblasti (odnosno Velike župe). „Trake s natpisom M nestale su brzo iz Osijeka, a to s razloga, što masone Hrvate nisu uspjeli da natjeraju na nošenje odnosne trake, jer su ovi našli puta da od viših foruma dobiju zaštitu. Židovi pak ne!“⁴⁸ Obveza nošenja židovske oznake u Osijeku uvodi se gotovo mjesec dana ranije negoli je naredba sličnog sadržaja nametnuta Židovima na čitavom prostoru NDH (4. lipnja 1941) – oznaka koju je izdavala država također se naplaćivala. Obilježavanje je trebalo Židove učiniti vidljivima, ukazivati na njihovu prisutnost i ograničavati njihovo kretanje. U Osijeku se nisu smjeli kretati gradskim ulicama između 21 i 6 h ujutro, bio im je zabranjen odlazak na javna mjesta, vožnja tramvajem, čamcem, šetnja u grupi većoj od dvoje, zalaženje u parkove i sjedenje na klupi itd. Kršenje ovih odredbi kažnjavalo se s 5000 dinara ako se radilo o prvom prekršaju, u sljedećim prekršajima kazne

⁴⁶ ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 2006: 40, 43-44; *Hrvatski list* (Osijek), 7. 5. 1941, „Židovi kažnjeni zbog posjećivanja kavana“; Isto, 29. 4. 1941, Rubrika „Širom Slavonije – vijesti iz Broda“.

⁴⁷ *Hrvatski list* (Osijek), 17. 5. 1941, „Upozorenje Židovima o kretanju i prometu u gradu Osijeku i okolici“.

⁴⁸ AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 20-21.

su se penjale na 10 000 dinara u drugom prekršaju i na 25 000 dinara u trećem prekršaju, uz kaznu od mjesec dana zatvora.⁴⁹ Od 18 h bilo je zabranjeno prolaziti Starčevićevom i Kapucinskom ulicom, Trgom Ante Pavelića i Županijskom ulicom do Desatićine ulice. Nedjeljom i praznicima spomenutim ulicama nije uopće bilo dopušteno kretanje. Uza sve navedeno, najteža mjera odnosila se na prisilno iseljavanje iz kuća – prvotno iz ulica kojima se dolazilo u grad; tada su se morali preseliti u stanove na periferiji ili u sporednim ulicama. Kasnije su se ulice određivale proizvoljno, ponekad i na zahtjev pojedine osobe, kao u slučaju iseljenja Židova iz dijela Reisnerove ulice, gdje je stanovao Josip Wein, ustaša koji nije htio živjeti pored Židova.⁵⁰

Lokalne mjere protiv Židova morale su se opravdavati propagandom kako bi se nasilju dalo opravdanje. *Hrvatski list* 16. svibnja 1941. prenosi tekst objavljen u novinama *Hrvatski narod* pod naslovom „O Židovima u Hrvatskoj“ u kojem, između ostalog, stoji: „Ti nametnici su imali znanja i lukavštine, da nas pretvore u roblje gore nego feudalna gospoda. Kako su naše djevojke prolazile kod njih trebalo bi potanko proučiti...“ ili „Židovi su se doselili i povezali u tajnu družinu, koja je oplela čitav naš gospodarski život... Nikada ih niste vidjeli da popravljaju ceste, da kopaju i oru, da kuju i kuluče...“⁵¹ Prisilan rad provodio se odmah nakon okupacije i imao je zadatak ponižavanja istaknutih članova Židovske zajednice – ponižavanjem se htjelo ukazati da Židovi više nisu gospoda. Uz stalna šikaniranja i provedbu ponižavajućih poslova (čišćenje zahoda, pometanje ulica, čišćenje cipela njemačkim vojnicima), određeni prisilni radovi koje su Židovi vršili imali su i ekonomsku vrijednost. U lipnju 1941. na nalog Njemačke vojske mobilizira se određen broj članova Židovske općine kako bi radili na utovaru i istovaru, sortiranju i trijaži ratnog plijena ostavljenog u vojnim skladištima po vojsci Kraljevine Jugoslavije.⁵² Od toga će vremena Gradsko poglavarstvo na poslovima javnog karaktera redovito mobilizirati židovsku radnu snagu. Kriterij odabira pojedinaca za određen posao imao je prvenstveno za cilj ponižavanje, „mnogi mobilizirani nisu nikada radili takvu vrstu poslova, a odabir je išao po ključu da se biraju što imućnije osobe.“ Kasnije se obrazac ponižavanja proširio „i na sve ostale, pa čak i na žene majke i mlade djevojke.“ Za potrebe grada osječke Židovke morale su čupati travu u Pejačevićevoj ulici, što je izazvalo nezadovoljstvo dijela građanstva. Osječki rabin Karlo (Charles) W. Steckel morao je raditi na podmazivanju zavoja i skretnice tramvajskih pruga; njemu je pristupio katolički svećenik Josip

⁴⁹ *Hrvatski list* (Osijek), 17. 5. 1941, „Upozorenje Židovima o kretanju i prometu u gradu Osijeku i okolici“.

⁵⁰ AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 22-23; Isto, Izvještaj Grünbaum.

⁵¹ *Hrvatski list* (Osijek), 16. 5. 1941, „O Židovima u Hrvatskoj“.

⁵² ŽIVAKOVIĆ KERŽE 2006a: 38.

Škorić kako bi izrazio svoju solidarnost. Tijekom ovih radova osječki Židovi izgradili su cestu od kraja Donjega grada do prostorija veslačkog kluba „Drava“, gradili su tenisko igralište, izvlačili i namještali dok za pristanište čamaca i slične stvari.⁵³ „Šikane ovog prisilnog rada svi su vrlo mirno i s dostojanstvom snosili. Bez razlike da li je to bila omladina, gospođe ili gospoda svi su ovo nužno zlo ispravno shvatili.“⁵⁴ Na radilištu radilo se pod ustaškim nadzornikom kojemu bi se ponekad pridružili pojedinci u odorama Njemačke vojske, a ponekad bi nadzor vršila službena lica – vlastodršci poput prvog dogradonačelnika Viktora Pentza. Tijekom ljeta dolazio je na pregled i kontrolu poslova često u pratnji Waltera Engessera – sive eminencije narodne grupe kojega se u gradu nazivalo „Hitlerovim povjerenikom za Osijek“. Nasumičan princip mobilizacije radne snage, postavljen kako bi šikanirao, zapošljavao je i osobe koje su bile nesposobne za rad. Kada se u kolovozu u organizaciju poslova uključuje Židovska općina, dolazi donekle do reda u organizaciji prisilnog rada. Osobe koje nisu mogle raditi organizirale bi si zamjenu u vidu nezaposlenih mladih Židova koji su tako uspjeli zaraditi neophodno za život – ovakav tip nadnice financirao se od strane osobe koja je zatražila zamjenu. Zamjena je morala biti Židov – nitko drugi nije smio raditi s njima. Tijekom ovih kampanja Židovstvo grada Osijeka dalo je oko 8000 radnih dana ili oko 70 000 radnih sati neplaćenog teškog fizičkog rada. Od prisilnog rada bili su pošteđeni pojedinci neophodni za rad u privredi. Prisilni rad trajao je sve do kasne jeseni 1941, da bi nakon toga zbog lošeg vremena bio obustavljen.⁵⁵

Čim je hrvatski povjerenik preuzeo kontrolu nad Židovskom općinom u kolovozu 1941, gradske vlasti, odnosno prvi dogradonačelnik Pentz, raspisuju novu kontribuciju od 20 milijuna dinara koju su trebali platiti svi članovi zajednice. Kontribucijski odbor, sastavljen od članova općine, u isto je vrijeme prema gradskom nalogu radio na novoj kartoteci članova kako bi se utvrdio točan broj židovske populacije. Odbor ubrzo dolazi do saznanja da je legalnost kontribucije upitna, proglašena od strane gradske uprave i bez koordinacije s višim vlastima. Općinare savjetuju da pričekaju službeni poziv prije nego što bilo kome predaju novac. Unatoč svemu, Gradsko poglavarstvo uspjelo je prikupiti iznos od 3 milijuna dinara u najvećoj mjeri preko povjerenika koji su preuzeli upravu u različitim židovskim tvrtkama, dok je u manjoj mjeri gradsko redarstvo novac prikupilo obilazeći od vrata do vrata bogatije Židove. Uspjeh kontribucije za grad bio je takav jer su nadležni došli u posjed kartoteke članstva Židovske općine iz koje

⁵³ AŽOO, Izvještaj Grünbaum; vidi i ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 2006a: 28, 37-39.

⁵⁴ AŽOO, Izvještaj Grünbaum.

⁵⁵ Isto, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 30-37; Isto, Izvještaj Grünbaum; Isto, Pavo Vinski, iskaz Okružnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, 13. 9. 1945.

su se mogli formirati daljnji podaci potrebni za provedbu kontribucije koju se nastavilo prikupljati i u idućim tjednima. Primjerice, Josip Deutsch 14. studenoga 1941. plaća iznos od 10 000 kuna u ime kontribucije gradu Osijeku. Deutsch je na računu imao 65 000 kuna, platio je traženi iznos da bi mogao podignuti sredstva s računa. Predsjednik kontribucijskog odbora bio je Makso Rapić, a njegov pomoćnik Ivo Pešutić. Rapić je bio i šef Ureda za podržavljene imetak Gradskog poglavarstva u Osijeku i najodgovorniji za provedbu sistematične pljačke srpske i židovske imovine. Rapić i Pešutić u Osijek dolaze izvana, delegirani kao ustaše od Ministarstva financija u Zagrebu, i nameću se osječkim gradskim činovnicima. Pljačka koju ovdje spominjemo u pravnom žargonu NDH označavana se terminom „ponove“ u smislu obnove hrvatskog priroda (privrede) oslobođanjem tzv. narodnih resursa iz ruku nepoćudnih osoba.⁵⁶

Krajem srpnja 1941, oko vremena kada dolazi do zahtjeva za drugom kontribucijom, provedeno je masovnije hapšenje Židova u Osijeku. Prema Vinskom, „dok je prisilni rad još bio u punom jeku, mjesne njemačke vlasti nisu bile zadovoljne sa do sada dekretiranim mjerama protiv Židova, nego su tražile, da se jedan dio Židova, jer ih imade... ‘previše’, otpremi u logor, kao ‘opasne za javni red i sigurnost...’ izvršenje je bilo povjereno gradskom redarstvu“. Za pratnju uhapšenika do željezničkog kolodvora iskoristi su pripadnici ustaške đučke satnije u Osijeku. Uhapšeni i kasnije odvedeni u logore pokupljeni su u dvama navratima u razmaku od 10 dana, prema procjeni oko 280 osoba. Hapsilo se osobe koje se smatralo „najvećim protivnicima Nijemaca i ustaškog pokreta“, no kako piše na više mjesta u svjedočanstvima preživjelih osječkih Židova, „nestalo je iz Osijeka židovske omladine i to baš one najbolje.“⁵⁷ S obzirom na Pavelićevu odredbu s kraja lipnja 1941. o Židovima kao opasnim za javni red i mir, bilo je pitanje dana kada će započeti hapšenja u Osijeku. Možda je u lokalnih progonitelja postojala svijest o tome da je konačno rješenje za Židove značilo sigurnu smrt, netko je u hijerarhiji sustava neizbježno znao da se infrastruktura za provedbu ubojstava treba organizirati tako da se u progonjenih ne potiče otpor koji bi uvelike otežao progoniteljima. Odvođenje najbolje židovske omladine iz Osijeka rezultiralo je u preostalih malodušjem, pa i stavom da njihovi daljnji postupci mogu otežati „taocima“. Sve je ovo dodatno olakšalo provedbu pljačke pa je izvjesno da se genocid vršio planski. Moglo bi se zaključiti da su preostali osječki Židovi čekali završetak pravne procedure kako bi ih se odijelilo od njihove imovine. Utoliko se i iseljavanje Židova izvan grada u tzv. židovsku četvrt kraj Tenje čini kao elegantno rješenje.

Do formiranja sabirnog logora u Tenji na poziciji povjerenika u Židovskoj općini izmijenilo se pet osoba. Razlozi smjenjivanja povjerenika bili su povezani

⁵⁶ HR-DAOS-701, kut. 1, 229, 14. 11. 1941, Odluka; Isto, kut. 1, T-38, 43, Židovski ulošci u novčanim zavodima, 26. 3. 1943; AŽOO, Izvještaj Grünbaum;

⁵⁷ AŽOO, Elaborat o progonima Židova okruga Osijek, 41, 42; Isto, Izvještaj Grünbaum.

s korupcijom i pljačkom, a kada bi se takve situacije događale, nove povjerenike postavljalo bi Župsko redarstvo. Ipak, pozicija povjerenika uvijek je privlačila i osobe koje su se htjele na bilo koji način okoristiti. Tako će, na politički pritisak ustaškog stožera, povjerenika Župskog redarstva Hočevara smijeniti Pavao Kapun iz ustaškog stožera. Kapuna će zbog pretjeranih malverzacija smijeniti Dragan Bratuša – tada ravnatelj Župske redarstvene oblasti. I Bratuša će ubrzo biti premješten, a na njegovo mjesto dolazi ustaški logornik u Osijeku Josip Seiler koji je na ovome mjestu i otpratio osječke Židove u logore smrti.⁵⁸

Odluka o „odstranjenju židova iz Osieka“ donesena je 3. ožujka 1942, no vijest o tome članovi Židovske općine Bela Friedmann i Slavko Klein dobivaju na sastanku u Župskoj redarstvenoj oblasti 3. siječnja 1942. Tada im je rečeno da je redarstvo dobilo nalog Velike župe Baranje da se u roku od 14 dana „imaju poduzeti potrebite predradnje“: nacrt i prijedlog iseljavanja Židova iz Osijeka. Iseljavanje Židova provodilo se jer na teritoriju grada više nije bilo slobodnih stanova koji su bili potrebni mnogobrojnim činovnicima zaposlenima u tijelima državne uprave. „Obzirom da su isti okupirali veći broj stanova na Prilazu te u pokrajnim ulicama, to bi se iseljenjem istih dobio veći broj stanova za smještanje stanara iz derutnih kuća te za smještanje činovnika.“⁵⁹ U ime župana Hefera akciju preseljenja vodili su logornik Josip Seiler, Viktor Pentz kao predstavnik grada i Ivo Hočevar kao predstavnik Župske redarstvene oblasti. U zapisniku o rješavanju židovskog pitanja u Osijeku od 23. ožujka 1942. stoji da župan predviđa da će se na području četvrti naseliti Židovi i iz drugih područja Velike župe Baranja. Zemlja za izgradnju logora je osječkim Židovima trebala biti besplatno ustupljena, no kako se to kosilo s odredbama gradske općine, prema kojoj grad nikome ne daje besplatno zemljište, dogovoreno je da se ono ustupi na besplatnu upotrebu u trajanju od 99 godina. Radilo se o površini od oko 30 k. j. koja se nalazila tik uz tenjsku gradsku mitnicu (na čestici br. 5693/13). Da bi se spomenuta odluka mogla provesti, bilo je potrebno namiriti i poljoprivrednike koji su spomenutu česticu imali u zakupu. Židovska općina pokrila im je troškove najma i urod koji su planirali uzgojiti (do konca sezone), kao i troškove procjenitelja mogućeg uroda. Trebalo je platiti i različite doprinose gradu pri gradnji naselja, kao i građevinski materijal i slično. Prema županovoj odluci, osječki Židovi trebali su se baviti poljoprivredom. Urod s površina trebao se koristiti za pokrivanje potreba židovskog naselja, dok se višak trebao predati uz administrativno „propisane cijene aprovizaciji Gradske općine grada Osijeka“.⁶⁰ Osječki će se Židovi do kraja prolje-

⁵⁸ AŽOO, Izvještaj Grünbaum.

⁵⁹ HR-DAOS-10, 10643/3. 3. 1942, Odstranjenje židova iz Osieka.

⁶⁰ Isto, Prs. 36/23. 3. 1942, Velika župa Baranja Gradskom poglavarstvu, Osnivanje židovskog logora kraj Osieka; Isto, Prezidijal 17741, Prs. 1179-14. 4. 1942, Uređenje židovskog naselja kraj Osijeka HITNO!; Isto, Prezidijal 36-Pov.-1942, Osnivanje židovske četvrti u Osijeku, Gradsko poglavarstvo 1. 3. 1944.

ća preseliti u nedovršeni logor, no već pred kraj ljeta započinju deportacije prema logorima smrti. Prema odluci Ravnateljstva za javni red i sigurnost, Josip Seiler bit će postavljen za zapovjednika privremenih sabirališta osječkih Židova. U logoru je prije njegove likvidacije bilo okupljeno oko 3300 Židova s područja slavonske Podravine i hrvatskog Podunavlja. Logor je potpuno ispražnjen 22. kolovoza 1942. Vlado Grünbaum u izjavi pred Komisijom za utvrđivanje ratnih zločina za Seilera izjavljuje: „gotovo odmah po deportaciji Židova ovaj nesebičan čovjek postao je vlasnikom Židovske tvornice Patrie i kompletno uređenog stana Židova Nagya.“⁶¹

Neki primjeri pljačke osječkih Židova prema službenoj dužnosti gradskih institucija

Položaj Židova u novom sustavu političkih i društvenih odnosa neprestano se unazađivao. Osnova zadiranja u temeljna ljudska prava odnosila se na rasne zakone, a među njima je možda najučinkovitiji propis bio o pravu lokalne samouprave da iseli iz razloga javne sigurnosti osobe iz određenih dijelova grada; da takve osobe briše iz vlasničkih listova; da na njihovo mjesto naseli nove ljude te ih opskrbi namještajem, posuđem i rubljem nepoćudnih iseljenih ljudi. Zakonske su odredbe često ostavljale prostora za postupanje prema lokalnim prilikama koje su stvarale prostor autonomije u diskriminiranju. Zakonska odredba o ispražnjenju i naseljenju stambenih i poslovnih prostorija iz razloga javne sigurnosti od 31. svibnja 1941. pokazala se iznimno važnom u provedbi Holokausta u etapi ekskomunikacije. Prvomolbene redarstvene oblasti, odnosno Župsko redarstvo (koje preuzima funkcije, kao i personal dotadašnjih gradskih redarstava) moglo je zabraniti nepoćudnim osobama stanovanje i poslovanje u pojedinim dijelovima mjesta te narediti njihovo iseljenje. Naredba o iseljenju dobila je pravnu snagu tek kada su je odobrila nadležna ministarstva (unutarnjih poslova i pravosuđa) i kada je takva odredba bila proglašena prema mjesnim običajima (!), dakle prema odluci lokalne vlasti. Župsko redarstvo je odluku moglo donijeti i samostalno ako se pokazala izričita potreba. Na područjima gdje nisu postojale mjesne državne redarstvene oblasti, ove poslove obavljali su kotarevi, odnosno gradska poglavarstva (spomenuta Odredba o ispražnjenju donesena 31. svibnja 1941. prethodi ustroju župskih redarstvenih oblasti). Za useljavanje poželjnih osoba u objekte iseljenih osoba bila su nadležna gradska poglavarstva, odnosno kotarevi. Kotarske oblasti ili gradska poglavarstva vrše pretres napuštenih objekata iz kojih izlučuju vrijednosti od novca do dioničkih papira i drugih dragocjenosti. Pronađeni predmeti pohranjuju se u nadležnim kotarskim sudovima, odnosno gradskim poglavarstvima, a ovi su dužni prikupljene predmete predati državnoj riznici. Sve ovo odvija se u grozničavoj atmosferi pri kojoj su krajem lipnja 1941. Židovi bili posebno označeni kao nepoželjne osobe i

⁶¹ AŽOO, Izvještaj Grünbaum.

kao takvi kolektivno osuđeni da „svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otešćavaju obskrbu pučanstva“. Iselj enje nepoćudnih osoba navijestilo je njihovu sudbinu i „zatoćenićka zbirališta pod vedrim nebom“. Spomenute odredbe dobivaju svoj dodatak u obveznom prijavljivanju imetka Źidova i Źidovskih poduzeća od 29. kolovoza 1941, gdje je za nas vaŹan podatak da je DrŹavno ravnateljstvo za gospodarstvenu ponovu moglo izvršavanje svojih poslova povjeriti upravnim oblastima prve molbe – kotarskim oblastima i gradskim poglavarstvima. Idućeg dana gradska poglavarstva i kotarske oblasti preuzimaju upravu nad svim Źidovskim stambenim zgradama i imanjima. Sva najamnina od dotićnih objekata plaćat će se na blagajnama nadleŹnih gradskih poglavarstava i tako će ostati do kraja rata.⁶²

Grad Osijek je iseljavanje nepoćudnih osoba planirao provesti 12. lipnja 1941, no prema pisanju *Hrvatskog lista* od 15. lipnja 1941, vidimo da je predstojnik gradskog redarstva Majcan Źidovima udijelio desetodnevni rok uslijed kojeg je trebalo uslijediti preselj enje. Prema mjesnim prilikama, Źidovi se iseljavaju iz gradskog centra, iz svojih stanova, kuća, poslovnih lokala ili prostora koje su drŹali u najmu. Morali su zamoliti pojedince da za njih isprazne njihove stanove na periferiji i podmiriti troškove njihova preseljenja ili bi se radilo o nekoj drugoj vrsti troška. Nije smjelo biti dogovora između Źidova i njihovih arijskih susjeda – ovo bi se shvatilo kao akt sabotaje. Kako bi se iselj enje Źidova iz centra grada provelo bez pitanja i odugovlaćenja, 15. lipnja 1941. u Osijeku su bile organizirane antiŹidovske demonstracije (do tada druge po redu). Glavnu su rijeć u ovim demonstracijama imali obićni graćani, stari i mladi, muškarci i Źene; pale se knjige, izvikuju protuŹidovski slogani i slićno. Mehanizmi kontrole popustili su. DrŹava je svojim odredbama uspostavila nered, anarhiju koja ruši prava i dostojanstvo ćovjeka. Do većih ispada nije došlo jer su se Źidovi nakon svih ovih zbivanja povukli u svoje stanove iz kojih su jedva izlazili.⁶³

Zakon o preseljenju nepoćudnih stvorio je u Osijeku puna skladišta pokretne imovine, viška pokućstva koje je preostalo nakon preseljenja Źidovskih obitelji i doseljenja u stanove Źidovskih obitelji s periferije grada koje su ih primile k sebi. U ime Źidovske općine, Źupska redarstvena oblast dogovara da 7. studenoga 1941. predaju 150 Źidovskih stanova na raspolaganje gradu Osijeku.⁶⁴ Kako bi se višak

⁶² *Narodne novine*, br. 42, 3. 6. 1941; Isto, br. 60, 26. 6. 1941, „Izvanredna zakonska odredba i zapovjed“; Isto, br. 114, 29. 8. 1941, Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe o osnutku DrŹavnog ravnateljstva za gospodarsku ponovu; Isto, br. 115, 30. 8. 1941, Odredba o upravi Źidovskih stambenih zgrada.

⁶³ AŹOO, Elaborat o progonima Źidova okruga Osijek, 19, 20; HR-DAOS, HR-DAOS-701, kut. 2, 262/1941, Molba Źidovske općine Osijek, 10. 11. 1941, Gradskom poglavarstvu Osijek, skladište Kiš; BETHKE 2013: 289-293; ŹIVAKOVIĆ KERŹE 2006: 23-29; NEUMANN 2012: 88, 97, 103-107.

⁶⁴ HR-DAOS-701, kut. 2, 262/1941, Molba Źidovske općine Osijek, 10. 11. 1941, Gradskom poglavarstvu Osijek, skladište Kiš; Isto, 103/10. 2. 1942, GP Odsjeku za Ponovu, na ruke g. Rapiću, skladište Wittner.

namještaja mogao dodijeliti privatnim licima – obično prodati, kao i različitim institucijama – obično pokloniti, bilo je potrebno pisati molbu Državnoj riznici u Zagrebu. Pokloni institucijama provode se redovito krajem ožujka 1942. riznica nalaže gradskom Odjelu za ponovu da se Stožeru Ustaške mladeži dodjeli namještaj „od pokretnina koje su prije bile u vlasništvu židova.“⁶⁵ Stožer Ustaške mladeži se i ranije javljao s molbama gradskom Odjelu za ponovu, no nije bilo sluha za njihove molbe. Zbog toga oni pišu žalbu Državnom ravnateljstvu za ponovu 7. siječnja 1942. da šef Odjela ponove u Osijeku Rapić sva traženja Ustaške mladeži odbija, dok istodobno „...razne druge ustanove dapače pojedinci, bivaju obilno snabdjeveni predmetima koje se nalaze u Ponovi.“ Argument koji Ustaška mladež navodi jest njihov status u sustavu NDH, „da su oni uzdanica i budućnost i zbog toga ima pravo tražiti i da joj se da. Istodobno dok stariji članovi Ustaške mladeži stoje na braniku teško stečene slobode hrvatskog naroda i prema potrebi ulaze u borbu s okorjelim neprijateljem Ustaške države, te iz svojih redova može zabilježiti već više časnih žrtava, mislimo da i ona ima pravo da joj se sve stavi odmah na raspolaganje što je potrebno, pred svim, a pogotovo privatnim tražiteljima.“⁶⁶ U lipnju 1942. Hrvatski ustaški stožer u Osijeku traži da im država, u svrhu kvalitetnije organizacije Ustaškog pokreta u Osijeku i Pripremlne bojne, dodijeli kuće u kojima će djelovati zborna mjesta. U tu svrhu predlaže ustupanje: kuće Vilima Šmuklera u Krežminoj ulici 7 Ženskoj ustaškoj mladeži; kuću Rene i Vere Singer na Vinkovačkoj cesti 2 za Tabor III; kuću židovskog opskrbišta, Vukovarska cesta 87, za Pripremlnu bojnu Osijek III i Osijek IV; kuću Kolbah na Trgu Ustaških žrtava 4 za Žensku ustašku mladež Osijek III; kuću Terezije Singer u Divaltovoj ulici 40 za zbor Osijek IV; kuću Mavre i Helene Deutsch u Strossmayerovoj ulici za Pripremlnu bojnu Osijek I; „kuću srbina Petrovića, koji je napustio područje NDH“, Savska ulica 32, za Mušku mladež Osijek V. Stožernik naglašava da stožer neće moći bez ovih kuća i moli da se izda hitna odluka „kako bi pokret mogao što bolje i uspješnije raditi.“⁶⁷

U uvjetima stalnih prijetnji, pred kojima je jedini izlaz bio skloniti se pod okrilje najснаžnijeg razbojnika, Židovi pokušavaju na različite načine osigurati barem minimum osobne sigurnosti. Herman Weissmann je već nakon uspostave NDH poklonio osobnu knjižnicu od 4000 svezaka gradskome muzeju. Poklanja isto tako i vrijednu numizmatičku zbirku, kao i zbirku slika hrvatskih majstora. Radilo se o poklonu za koji grad Osijek od Državnog ravnateljstva za ponovu 9. rujna 1941.

⁶⁵ Isto, kut. 2, 31. 3. 1942, Državna riznica u Zagrebu podružnici Državnog ravnateljstva za ponovu u Osijeku nalog.

⁶⁶ Isto, kut. 2, 196/18. 1. 1942, Ustaša, Hrvatski oslobodilački pokret Stožer muške ustaške mladeži Velike župe Baranja Osijek, Osijek, 25. 2. 1942; Isto, Prijava protiv poslovanja podružnice Ravnateljstva za ponovu, 5. 3. 1942.

⁶⁷ Isto, kut. 4, 1477/42, Hrvatski ustaški stožer Osijek, 1. 6. 1942, Uredu za podržavljeni imetak Zagreb, putem odsjeka u Osijeku.

dobiva dopuštenje za pohranu u gradskome muzeju. Primopredaja vrijednosti iz odvjjetnikova stana na Gajevu trgu 4 u Osijeku provodi se tako da je povjerenik gradskog muzeja dr. Josip Bösendorfer o trošku darivaoca sastavio popis darovanih predmeta, nakon čega su gradske vlasti sastavile darovni ugovor. Glede srebrnine iz stana Weissmannovih, u vrijeme kada o ovim predmetima raspravlja veliki župan, Herman i njegova supruga Tessa bili su otpremljeni u Auschwitz. Zapis Ureda za podržavljeni imetak Gradskog poglavarstva u Osijeku od 14. studenoga 1942. o srebrnom priboru za jelo otkriva nam beskrupuloznost običaja koji su zavladao u gradu; predstavlja moralnu sljepoću osobe koja svoje postupke opravdava pozivanjem na tradiciju Virovitičke županije. „Ova Velika župa ističem da je mišljenje gradskog pročelnika i predstojnik Gradskog poglavarstva bilo, da je za Veliku župu Baranju u sadanjoj prilici, kada se likvidira ogromna imovina osječkih Židova, potrebno da se spomenuta imovina sačuva za buduća vremena u svrhu reprezentacije. Pri tome se je mislilo na činjenicu, da su stare županije nekoć imale potpune uređaje za reprezentaciju, pa da bi se s vremenom i za ovu Veliku župu, koja je naslijedila staru i nekoć bogatu virovitičku županiju imalo osigurati budućim potrebama. Obzirom na tradiciju i prilike ove Velike župe, na ovu okolnost su uputili predstavnici gradskog poglavarstva i osječke službene javnosti, da bi u ovoj prilici iz zalihe podržavljenih skupocjenosti osječkih Židova, trebalo osigurati bar neznatan dio ovakvih predmeta (...) Jer se takvi predmeti sigurno u budućnosti neće moći nabaviti iz proračunskih sredstava. Do sada su iz Osijeka, gdje je ova imovina sva stečena, mnoge stvari prenesene u Zagreb, pa se u pogledu prednjih predmeta računalo, da bi nešto trebalo ostati i u Osijeku za potrebe reprezentacije najviše državne ustanove.“ Radilo se o skupocjenom priboru za jelo iz kućanstva Hermana Weissmanna – pribor je bio podijeljen u 24 kategorije predmeta od malih žličica za desert do različitih oblika noževa itd.; neki su primjerci srebrnog pribora bili pozlaćeni i slično.⁶⁸

Ured za podržavljeni imetak je već početkom lipnja 1942. bio pod opsadom brojnih privatnih lica koje podnose molbu za dodjelu stanova s obzirom na odluku o iseljenju Židova. Zbog toga Ured moli redakciju *Hrvatskog lista* da u novinama objavi da će nakon iseljenja Židova u Osijeku biti na raspolaganju svega 20 stanova koji su već raspodijeljeni državnim namještenicima, časnicima, činovnicima i ostalim javnim službenicima. Društvo dalmatinskih Hrvata u Osijeku moli Maksu Rapića 2. srpnja 1942. da se isprazni prostorija društva u Županijskoj ulici 30 od Židova Izidora Grünzweiga „kako bi mogli jednom već upotrebljavati nesmetano

⁶⁸ HR-DAOS-10, Prezidijal, 372 Dr. Herman Weissmann odvjjetnik iz Osijeka darovnica, Upit Stjepana Hefera Dražvnoj riznici od 20. 11. 1942; HR-DAOS-701, kut. 2, 64-I-1942, Pribor, Srebrni pribor ustupljen Velikoj župi Baranja po Uredu za podržavljeni imetak u Osijeku – zapisnik 811 od 14. 11. 1942; Židovski biografski leksikon, s. v. „Herman Weissmann“ (<https://zbl.lzmk.hr/?p=2794>).

naše prostorije za koje od ožujka uredno plaćamo stanarinu. Naš čuvar prostorije i muzeja Mijo Bakota inače poštar već tri mjeseca čeka na tu sobu i kuhinju, što smo mu obećali. Sastanci i ozbiljniji rad ne može da se vrši u prostorijama, doklegod su židovi u njima makar u sobi i kuhinji.“ Više sreće u osiguravanju najma nekretnina imao je Makso Rapić koji je bio u zakupu za gospodarsku 1942/1943 na bivšem zemljišnom posjedu Žige i Mande Mautner, ukupno 24 jutra i 600 čhv. oranica, livada, voćnjaka itd. Za navedeni posjed Rapić se obvezao uime zakupnine dati 150 kg čiste i zdrave prvoklasne pšenice te 200 kg kukuruza po 1 k. j.⁶⁹

Državna mješovita Učiteljska škola molila je da joj podružnica Državnog ravnateljstva za ponovu u Osijeku dodijeli na upotrebu 5 glasovira, od kojih su joj do prosinca 1941. bila dodijeljena dva. Na ponovnu molbu odgovoreno im je da se svi glasoviri moraju poslati u Zagreb. Škola je imala 250 učenika i „doista im nedostaje još tri“, stoji u dopisu. Molbu za glasovir krajem 1942. šalje i logor Ženske ustaške mladeži Velike župe Baranje. Osim glasovira, mole da im se stavi na raspolaganje rabljeno rublje i odjeću zaplijenjenu iz stanova „odbjeglih“ Židova i Srba. Sve navedeno bilo im je potrebno jer Ženska ustaška mladež priređuje proslavu sv. Nikole prilikom koje će darivati siromašnu djecu Ustaške mladeži pa im je svaka rabljena stvar dobrodošla.⁷⁰ Ustaška ženska mladež traži od ovog ureda i popis praznih židovskih zgrada kako bi mogli održati terensku nastavu za dužnosnike Ustaške mladeži. Molbu za kućni namještaj traži i Privatna potpuno ženska klasična gimnazija sv. Križa. Škola je bila otvorena za učenice iz okolice Osijeka, a u molbi potpisana sestra milosrdnica Engelbera Božerk piše da početak rada škola zahvaljuje „uzvišenom Poglavniku“ koji je prvi njihov dobročinitelj. Poglavnik je dao novce za opremanje i uređenje prostora, no nisu imali novac za namještaj. Također, moli i dva glasovira, stol za šivanje i druge potrepštine. Molbu završava: „Učiniti nešto ovom zavodu, znači učiniti uzdanici naše mlade države Hrvatske, hrvatskoj mladeži, kojoj zapravo pripada ovaj zavod.“ Budući da je škola dobila preporuku visokog ustaškog dužnosnika u Osijeku Ćirila Kralja, sve im je bilo odobreno.⁷¹

O situaciji s glasovirima detaljne informacije dobivamo od Mladena Pozajića, tada ravnatelja Hrvatskog državnog konzervatorija u Zagrebu. Državni konzervatorij sastavilo je povjerenstvo koje je imalo zadatak pregledati zaplijenjena

⁶⁹ HR-DAOS-701, kut. 25, Omot 1942, Ured za podržavljeni imetak – dopis Hrvatskom listu, 6. 6. 1942; Isto, kut. 25, Omot 1942, Društvo dalmatinskih Hrvata Osijek, 2. 7. 1942; Isto, kut. 25, Omot 1942, Zakupni ugovor između Državne riznice, Ured za podržavljeni imetak u Zagrebu.

⁷⁰ Isto, kut. 3, 1285/17. 12. 1941, Ministarstvu nastave, Odjel za promicanje prosvjete – Državna Mješovita Učiteljska škola, predmet nabavka glasovira; Isto, 1291/41, 19. 11. 1942, Molba Logora ženske ustaške mladeži za glasovir; Isto, kut. 4, 1653 Stožer ženske ustaške mladeži Velika župa Baranja Osijek, 11. 3. 1942, Uredu za ponovu /stanarinski odjel/ Osijek

⁷¹ Isto, kut. 3, 1401/26. 11. 1941, Privatna potpuno ženska klasična gimnazija sestara Sv. Križa – molba za kućni namještaj.

glazbala od Židova i iseljenih Srba u Osijeku. I on se žali, kaže da je Ured za podržavljeni imetak u Osijeku zaplijenio pet glasovira od iseljenih, odnosno izbjeglih *grkoistočnjaka*, no nije zaplijenio niti jedan židovski klavir. Ravnatelj Državnog konzervatorija smatrao je da je time učinjen velik propust „jer su židovi nakon više od godine dana, što su imali vremena većinu tih predmeta lako mogli otuđiti, a time nije učinjena usluga državi.“ Smatrao je da se tako i ostala vrijedna imovina koju su Židovi posjedovali mogla otuđiti. Žali se na predug rok od mjesec do mjesec i pol dana, koliko je trebalo da se svi klaviri zaplijene. Vezano za klavire koje je ured raspodijelio, sumnja u procjenu njihove vrijednosti. Kaže da je njegov stručni tim htio vidjeti klavir procijenjen na 20 000 kuna jer je glasovir predan Učiteljskoj školi bio procijenjen na 7000 kuna, no vrijednost mu je bila najmanje od 20 do 25 000 kuna. „Osim dva glasovira predana Učiteljskoj školi, po jedan predan ustaškom promidžbenom uredu, gimnaziji sestara u Osijeku, onaj skuplji, bio je predan gospođi Špehar“ (već spomenuta kći gradonačelnika Galovca). Ured za podržavljeni imetak na upit iz Državnog konzervatorija nije mogao ustanoviti gdje dotična gospođa stanuje. Radilo se o glasoviru marke *Brandl* s engleskom mehanikom.⁷² Pozajić moli državnu riznicu u Zagrebu da naloži Uredu za podržavljeni imetak u Osijeku „da smjesta pristupi zapljeni umjetnina, koje se još nalaze kod židova /u uspjeh mora se jako dvojiti/, da sva zaplijenjena glazbala odmah pošalje u Građansku školu“. U spomenutoj školi ispraznili su dvije učionice kako bi, prema potrebi, ondje smjestili oteta glazbala. Plan je bio da se nakon završetka prikupljanja židovskih instrumenata izaberu glasoviri i druga glazbala koja će služiti za potrebe konzervatorija u Zagrebu. Vezano za druge instrumente, Pozajić je saznao da se jedan majstorski violončelo, vlasništvo bivšeg upravitelja glazbene škole u Osijeku Lava Mirskog (Leo Fritz), nalazi kod sadašnjeg ravnatelja. „Kako se radi o majstorskom instrumentu taj instrument trebalo bi dati na upotrebu majstorskoj školi Hrvatskog državnog konzervatorija“.⁷³

Pozaićevo mišljenje o tome da Židovi otuđuju vlastitu imovinu dijelio je i nadstojnik Ureda za podržavljeni imetak pri Ministarstvu državne riznice Ante Barić. On u travnju 1942. piše Gradskom poglavarstvu da se onim Židovima koji još uvijek žive u gradu oduzme imovina koja im nije najnužnija za život. Prema njegovim saznanjima, „ti židovi otuđuju svoje pokretnine bez ičijeg odobrenja i tim izvrgavaju postojeće propise.“ Pri prodaji pokretne imovine Židovi su se Uredu za podržavljeni imetak trebali obratiti molbom kako bi im se omogućila prodaja određenog predmeta. Elvira Kastl u svibnju 1942. traži da joj se dopusti prodaja starog pokućstva. Na temelju ove molbe gradski činovnik popisao bi u poseban

⁷² Isto, kut. 5, Preuzimanje zaplijenjenih glasovira za potrebe Hrvatskog državnog konzervatorija, Državnoj riznici u Osijeku za državnu imovinu, navjeru i dugove Ureda za podržavljeni imetak, 5. 7. 1942.

⁷³ Isto, kut. 5, Preuzimanje zaplijenjenih glasovira, 5. 7. 1942.

formular predmete koje je dotična stavila na prodaju. Molba bi bila uslišana pod određenim uvjetima: da se svi predmeti moraju prodati uz prethodnu procjenu vrijednosti Ureda; da kupac novac za kupovinu mora položiti na blagajni Ureda. Tek bi se tada prešlo na isplatu Židovima; naime, kako stoji u formularu, „kupac mora novac za odnosnu kupovinu položiti na blagajni ureda iz koje će sume moliteljici/molitelju dati jednokratnu pomoć za uzdržavanje – ukoliko se ustanovi da molitelj nema nikakvih prihoda“.⁷⁴ Slično je bilo i s naknadama od čistih prihoda zgrada, gdje se Židovima može na ime zgrada u njihovu nekadašnjem vlasništvu isplatiti najviše 1800 kuna i 400 kuna za svakog daljnjeg člana obitelji, opet pod uvjetom da grad „po svojoj slobodnoj ocjeni utvrdi da dotični nema nikakvog drugog prihoda i gdje se ne može pretpostaviti, da ima skrivenih sredstava za uzdržavanje.“ Arhivski dokumenti Ureda za podržavljeni imetak prepuni su molbi osoba koje su ostale bez prihoda. Na dokumentima datumi podnošenja molbi variraju od rujna do studenoga 1941. Molbama konačno nije udovoljeno, svi spisi u kojima su podnesene slične molbe završavaju istom rečenicom: „uslijed iseljenja jer je osoba Židov – bespredmetno“, s istim datumom 28. prosinca 1942, pa se predmeti više nisu prenosili u novu godinu.⁷⁵

Zaključak

Rad je pokazao da se Holokaust nije mogao provesti bez aparata lokalne samouprave. Država je imala nadzor nad tijelima lokalne samouprave, no u isto vrijeme, zbog nedostatnog činovničkog kadra, lokalna samouprava provodi određene poslove za državu. Tako stoji i u Zakonu o gradskim općinama Kraljevine Jugoslavije iz 1934. Utoliko se već u principu provedbe antižidovskih zakona (o zabrani rada Židovima u trgovini prehrambenim proizvodima), donesenih ujesen 1940, vidi da posao provedbe pada jednim dijelom u domenu gradskih i kotarskih vlasti. Zakon se u Banovini Hrvatskoj nije strogo provodio zbog opasnosti da se ne dovede u pitanje opskrba hranom, no kada se nakon 10. travnja 1941. zakon počne provoditi, dovest će do nesigurnosti opskrbe hranom.

Aparat lokalne samouprave, kakav je postojao za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, odnosno Banovine Hrvatske, u potpunosti se stavlja na raspolaganje Njemačkoj

⁷⁴ Isto, kut. 3, 1523/42, 3. 5. 1942, Elvira Kastl podnosi Uredu za podržavljeni imetak molbu za prodaju pokretnina: Staro pokućstvo koje se ima u stanu popisati pojedinačno.

⁷⁵ Isto, kut. 25, 27485/42, 29. 4. 1942, Državna riznica NDH u Zagrebu Gradskom poglavarstvu u Osijeku: odgovor na dopis od 15. 4. 1942, br. 3192/42 o prodaji Židovskog pokretnog vlasništva; Isto, kut. 2, 52/1942, 10. 1. 1942, Molba Kamile Kohlbach za dodjelu sredstava od njezinih kuća; Isto, kut. 2, 500/1942, Molba Klare Spivak; Isto, 73/1942, Molba Sonje Spivak; Isto, kut. 2, br. 33, 52, 69, 72, 73, 74, 86, 104-111, 123, 158, 159, 177, 178, 179, 180, 284-288, 355, .../1942 Molbe Židova Gradskom poglavarstvu – mola bespredmetna jer je molitelj kao židov/židovka iseljen.

vojsci i okupacijskom režimu NDH. Ipak, stav gradskih vlasti glede židovske imovine vidljiv je već u prvim danima okupacije, kada se prilikom prikupljanja židovske kontribucije, koju po vojnom nalogu provodi narodna grupa, pitaju gdje smo mi u svemu ovome? Već pri prikupljanju druge kontribucije vidimo da se ona vrši na nalog grada. Novac prikupljen kontribucijom trošio se namjenski u svrhu ponove gradske prometne infrastrukture i sličnog. Na nalog Njemačke vojske grad organizira prisilan rad Židova koji će se nastaviti i nakon njihova odlaska iz grada. Primitivnim sredstvima ponižavaju se žene, djeca i starci na prinudnim radovima koji se provode za „opće dobro“, dok se ustvari iskorištavao institut javnih radova u domeni lokalne samouprave.

Umnogome možemo reći da je Osijek bio grad slučaj: postavljanje povjerenika u židovska poduzeća prije donošenja zakonskog propisa, otkimanje umjetnina u židovskom vlasništvu pod izlikom očuvanja arijske kulture, spaljivanje i skrnavljenje židovskih kulturnih spomenika. Kada govorimo o mogućnosti da se ustaške vlasti požurivalo događajima u Osijeku da započnu s pisanjem antižidovskih zakona, prethodno se čini izglednim jer je bilo potrebno stvoriti institucije koje će u ime države provoditi pljačku. Ponovno, budući da država nije imala dovoljno činovnika za provedbu nacionalizacije židovske imovine, poslužila se činovničkim kadrom lokalne samouprave. Država uz pomoć lokalnih činovnika prikuplja vrijednosti (od plemenitih metala, vrijednosnih papira, deviza, umjetnina i slično), a lokalnim vlastima ostavlja da licitacijama prodaju ostale kućanske predmete: namještaj, sadržaje smočnica, rublje, kapute, itd. Od prikupljenog novca gradske vlasti, na temelju procjene činovnika, odlučuju koliko dotičnom Židovu treba dati za nužne potrebe (ako i išta), a ostatak ostaje gradu (često na raspolaganje činovnicima). Prihodi prikupljeni od najamnina u podržavljenim židovskim zgradama slijevaju se u gradsku blagajnu itd.

Iz konfuzne situacije nastale prevratom u prvim danima uspostave NDH u Osijeku se stvara zločinački sustav koji će imati zadatak provedbe nacionalizacije imovine i likvidacije nepoćudnih osoba. Od nastale situacije najviše koristi imat će određeni ustaški dužnosnici i njihove obitelji, a po tome i pojedinci iz narodne grupe. Puk će po povoljnoj cijeni kupovati kapute ili namještaj, a od židovskih zgrada korist će imati i nacionalne institucije. Država Židove proglašava opasnim za javni red i poredak, a lokalne vlasti po mjesnim prilikama provode iseljavanje nepoćudnih (u dogovoru gradskih i župskih vlasti). U konačnici, grad samostalno odlučuje o iseljavanju Židova te ih seli u logor na Tenjskoj cesti.

Odluku o konačnom odstranjenju Židova iz Osijeka donosi župan Stjepan Hefer u ožujku 1942. Nakon što je završena pljačka, Župska redarstvena oblast 3. siječnja 1942. izvještava predstavnike Židovske općine o odluci Velike župe Baranja o potrebi njihova iseljavanja. Gradske su vlasti „izgon“ objašnjavale nedostatkom stambenog prostora pa su se Židovi morali iseliti i iz onih stanova i nekretnina u kojima su nakon prijašnjih deložacija pronašli smještaj. Veliki župan

je za provedbu ove akcije odredio: Josipa Seilera od strane Hrvatskog ustaškog stožera, Viktora Pentza, donaćelnika i predstavnika narodne grupe, te Ivu Hočevara, zamjenika upravitelja Župske redarstvene oblasti u Osijeku.⁷⁶

Dok je, s jedne strane, dio članstva Židovske općine razmišljao o bijegu u Mađarsku ili na talijanski teritorij okupirane Kraljevine Jugoslavije, veći je dio zajednice bio „uvjeren u principijelnost političkih ljudi kao i institucija poput grada Osijeka, da će naseljavanjem u židovskoj četvrti konačno prestati progoni i šikaniranja“.⁷⁷ Gore navedene službene osobe, a pogotovo Hefer, bit će, od strane preživjelih iz Holokausta, označeni glavnim krivcima za uništenje osječke židovske zajednice – jer su ih doveli u zabludu. Krajem kolovoza 1942. židovska četvrt ispražnjena je od svojih stanovnika, a time je nestalo i Židova u Osijeku.⁷⁸

Bibliografija

Izvori

Arhivski fondovi

Arhiv Židovske općine u Osijeku

Državni arhiv u Osijeku

HR-DAOS-10, Gradsko poglavarstvo Osijek, spisi Prezidijala i Tekući spisi.

HR-DAOS-701, Državno ravnateljstvo za ponovu.

HR-DAZG-4, Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Opći spisi.

Jevrejski historijski muzej u Beogradu, fond Holokaust

Elektronička arhivska dokumentacija

DEUTSCH-RUSSISCHES PROJEKT ZUR DIGITALISIERUNG DEUTSCHER DOKUMENTE IN ARCHIVEN DER RUSSISCHEN FÖDERATION. [HTTPS://WWII.GERMANDOCSINRUSSIA.ORG/DE/NODES/1404#PAGE/1/MODE/GRID/ZOOM/1](https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/1404#page/1/mode/grid/zoom/1), <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/1406#page/242/mode/inspect/zoom/7>

Periodika

Hrvatski list (Osijek), 1941.

⁷⁶ HREČKOVSKI 1963: 115, 116; ŽIVAKOVIĆ-KERŽE 2006b: 503 i d.

⁷⁷ AŽOO, Zapisnik sjednice Židovske bogoštovne općine u Osijeku, 3. juna 1945.

⁷⁸ Isto, Izvještaj Grünbaum.

Zbirke zakona i statistike

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. po verosipovesti, vol. II. (Beograd 1938)

Narodne novine, br. 6, 7, 8, 30, 42, 49, 60, 114, 115.

Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. marta 1931 godine, Pregled po opštinama (Beograd, 1945)

Zbirka zakona i uredaba, sv. I–XII, br. 1–659 (Zagreb, 1940)

Zbirka zakona Kraljevine Jugoslavije (Beograd, 1935)

Literatura

ARENDR, Hannah. 1996. *Eseji o politici*. Zagreb. Izdanja antibarbarus.

ARENDR, Hannah. 2015. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.

BETHKE, Carl. 2015. *(K)eine gemeinsame Sprache? Aspekte deutsche-jüdischer Beziehungsgeschichte in Slawonien, 1900-1945*. Berlin: LIT Verlag.

BETHKE, Carl. 2009. *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918-1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

DOBROVŠAK, Ljiljana. 2016. *Židovi u razvoju gospodarstva u Slavoniji*. U *Slavonija – hrvatska i europska regija*, ur. Dragutin Babić i dr., 247-281. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

GEIGER, Vladimir. 1999. Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbjednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine. Časopis za suvremenu povijest 31/3: 575-638.

GEIGER, Vladimir. 2001. *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet.

GOLDSTEIN, Ivo. 2001. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber, Židovska općina Zagreb.

GOLDSTEIN, Ivo. 2003. Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine. U *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. Damir Agičić, 397-405. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, FF press.

GOLDSTEIN, Ivo. 2008. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Znanje.

GOLDSTEIN, Ivo. 2022. *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Fraktura, Židovska vjerska zajednica Bet Israel.

GRGIĆ, Stipica. 2020. *Između režimske ideologije i potreba građana: Savska banovina 1929-1939*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija.

HAMZIĆ, Omer. 2011. O pravnom položaju općine u Kraljevini Jugoslaviji (1929.-1941.). Časopis univerziteta u Travniku 3/2: 125-135.

HREČKOVSKI, Slavica (ur.). 1962. *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*. Knj. I. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije.

HREČKOVSKI, Slavica (ur.). 1963. *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*. Knj. II. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije.

- JANJETOVIĆ, Zoran. 2005. *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- JAREB, Mario. 2000. Ustaški pukovnik i general Tomislav Sertić. Časopis za suvremenu povijest 32/2: 271-315.
- KARAČ, Zlatko. 2020. *Studije o arhitekturi sinagoga u Hrvatskoj*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, UPI-2M plus.
- KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada. 1997. *Vojskovođa i politika: sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb: Golden marketing.
- KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada. 1998. Podržavljenje imovine Židova u NDH. Časopis za suvremenu povijest 30/3: 439-452.
- KOVAČIĆ, Davor. 2006. Stjepan Vukovac – osječki gradonačelnik u vladi Nezavisne države Hrvatske 1941. godine. *Scrinia Slavonica* 6: 448-468.
- LEČEK, Suzana. 2003. Folksdojčeri i Hrvatska (republikanska) seljačka stranaka 1918.-1941. *Godišnjak Njemačke narodne zajednice* 10: 151-162.
- LEVENTAL, Zdenko (ur.). 1952. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: Savez Jevrejskih Opština FNR Jugoslavije.
- NAJMAN, Mirko. 1997. *Stradanje osječkih Jevreja u Drugom svetskom ratu*. Beograd (rukopis).
- NEUMANN, Franz. 2012. *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944*. Zagreb: Disput.
- SRŠAN, Stjepan. 2009. Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809.-1945. *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje* 10: 80-116.
- STANČIĆ, Nikša. 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- STECKEL, Charles W. 1973. *Destruction and Survival*. Los Angeles: Delmar Publishing Company.
- TOCQUEVILLE, Alexis de. 1990. *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci – Titograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Centar za istraživačko-izdavačku delatnost.
- VOLNER, Hrvoje. 2020. Odnos Stjepana Hefera prema njemačkoj manjini u Slavoniji od sredine tridesetih godina prošlog stoljeća do 1943. godine *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 52/2: 181-215.
- ZUCKERMAN, Boško. 2011. *Psihologija holokausta*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel.
- Židovski biografski leksikon* (<https://zbl.lzmk.hr/?p=2794>).
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata. 2006b. Od židovskog naselja Tenje do sabirnog logora. U *Scrinia Slavonica* 6: 497-514.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata. 2006a. *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*. Slavonski Brod – Osijek – Cerna: Hrvatski institut za povijest, Poddružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Židovska općina, Pauk.

The City Government in Osijek and the Holocaust

The paper analyzes the relationship between the local government and the legal execution of the Holocaust in the city of Osijek. Firstly, the logic of this relationship emerged as a result of an imperfect state administrative system, whose functioning required the employment of local clerks to implement laws and orders in the state domain. When As the Independent State of Croatia began to nationalize Jewish assets and and initiating the expulsion of from Jews, these officials assumed a significant responsibility. The local government, with its authority precisely over the places where Jews lived, was ready to satisfy the political interests of Ustasha authorities.

Secondly, not only did the local government respond to the state's demands, its officials also exercised their autonomy to implement much more than was required. To promote an anti-Semitic worldview, numerous city-promulgated ordinances were enforced to restrict freedom of movement, discriminate against, and disqualify Jews as members of society. In order to reinforce the notion of Jews as unwanted, and in coordination with the local Ustasha and members of the German ethnic group, the city authorities imposed contributions on the city's Jewish community. The funds thus collected were incorporated into the city's budget and allocated for the purpose of reconstructing the city's infrastructure.

We may easily conclude that, in many cases, the local government in Osijek served as a precedent setter in the enforcement of anti-Semitic laws: commissioners in Jewish businesses and orders that made wearing the Star of David armband mandatory for Jews in mid-May 1941 were, in most places in occupied Europe, a rarity, etc. The process nationalizing Jewish assets tightly aligned with the implementation of genocide. When the local government had finalised Aryanization, the only thing left was to commit mass murder. Osijek's Jews had been evicted from their homes from the latter half of 1941 to the first half of 1942, after which they were deported to Auschwitz and Jasenovac. More than 92% of Osijek's Jewish Community perished in the Holocaust.

Key words: Jews, Osijek, Holocaust, Ustasha, local government, German ethnic group

Ključne riječi: Židovi, Osijek, Holokaust, ustaše, lokalna samouprava, Njemačka narodna grupa

Hrvoje Volner
Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku
Lorenza Jagera 9
31000 Osijek
hvolner@ffos.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

55

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

 FF press

ZAGREB 2023.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 55, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Marijan Premović (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d.

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*